

บทที่ ๔

ความสำคัญของแหล่งโบราณคดีและสภาพโบราณสถานในเขตพื้นที่ศึกษา

ความสำคัญของพื้นที่ศึกษา

ในอดีต ๓๐ - ๔๐ ปีที่ผ่านมา พื้นที่ส่วนที่เป็นภาคเหนือตอนล่าง ถึงแม้จะมีสภาพค่อนข้างเป็นป่า แต่ก็ยังมีหลักฐานที่แสดงถึงสภาพการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนเมืองมีอยู่หลายชุมชน บางชุมชนมีชื่อปรากฏอยู่ในเอกสาร ตำรา หรือพงศาวดาร ฯลฯ ชุมชนเหล่านั้นอาจจะมีความสัมพันธ์กันทางด้านประวัติศาสตร์การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ดังนั้น การศึกษาประวัติความสำคัญของแต่ละชุมชนต้องอาศัยหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีเป็นสำคัญ หลักฐานดังกล่าวจะเป็นเครื่องชี้แนะ (indicator) ให้เห็นความรุ่งเรืองของศิลปวัฒนธรรม สภาพเศรษฐกิจ สังคม ศาสนา และวิถีการดำเนินชีวิตของคนที่เคยตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่บริเวณนี้

หลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี

ตามประวัติศาสตร์กล่าวไว้ว่า พื้นที่บริเวณนี้บางส่วนเคยเป็นศูนย์กลางของอารยธรรมโบราณในประเทศไทย ชุมชนโบราณที่อยู่ในภูมิภาคแห่งนี้ มีความเจริญรุ่งเรืองทางด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ภาษา ศาสนา ศิลปกรรม และเทคโนโลยี อาณาจักรที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันมากที่สุดคือ อาณาจักรสุโขทัย เป็นอาณาจักรที่มีความเป็นปึกแผ่นมั่นคง ครองความเป็นเอกราชมาตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ ๑๘ และหมดอำนาจลงประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐

สมัยก่อนประวัติศาสตร์

ในเขตพื้นที่ศึกษาได้มีการค้นพบหลักฐานประเภทเครื่องมือ เครื่องใช้ของคนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งสันนิษฐานได้ว่า บริเวณนี้เคยมีคนหลายยุคหลายสมัย เข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ หรือเป็นเส้นทางผ่านหรือเป็นที่พักระหว่างทางของคนในยุคนั้น จากสิ่งของที่พบในพื้นที่บริเวณนี้สามารถจำแนกยุคสมัย

๑. ยุคหินใหม่

การประมาณอายุของยุคหินใหม่ในประเทศไทยที่กำหนดโดยคาร์บอน ๑๔ และวิธีเทอร์โมลูมิเนสเซนซ์ (Thermo - luminescence) คือ ระหว่าง ๕,๐๐๐ - ๒,๗๐๐ ปี คนในยุคนี้มีความเจริญกว่าคนยุคหินเก่าและหินกลาง รู้จักขัดเครื่องมือหินให้เรียบแทนวิธีการกระแทะ รู้จักทำการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ทำเครื่องปั้นดินเผา เครื่องจักรสาน เครื่องมือทำด้วยเปลือกหอยและหิน นอกจากนี้ ยังอาจพบลูกปัดและเครื่องมือที่ทำด้วยกระดูก พื้นที่พบหลักฐานของยุคนี้

ได้แก่

สุโขทัย พบเครื่องมือหินขัดตามถ้ำในเขตอำเภอบ้านด่านลานหอย อำเภอศรีสำโรง
อำเภอสวรรคโลก อำเภอศรีสัชชนาลัย และอำเภอทุ่งเสลี่ยม

พิษณุโลก พบสิ่งของเครื่องใช้ประเภทหินขัด ในเขตท้องที่อำเภอเมืองพิษณุโลก
อำเภอพรหมพิราม ส่วนในท้องที่อำเภอนครไทย พบที่บ้านพร้าว บ้านหัวร้อง บ้านนครไทย บ้านด่าน
บ้านนาบัว นอกจากนั้นยังพบที่อำเภอรังทอง และบางตอนตามถนนสายพิษณุโลก - หล่มสัก

๒. ยุคโลหะ

การประมาณอายุของยุคโลหะในประเทศไทยที่กำหนดอายุโดยคาร์บอน ๑๔ คือ
ระหว่าง ๒,๗๐๐ - ๑,๕๐๐ ปี มาแล้ว คนในยุคนี้มีความเจริญกว่าคนยุคหินใหม่ เครื่องมือเครื่อง
ใช้ที่พบมี เครื่องปั้นดินเผา ลูกปัดทำด้วยแก้วและหิน กำไล แหวนสำริด ลูกพรวนสำริด ขวานมี
บ้อง แม่พิมพ์สำหรับหล่อขวานสำริด เทคนิคในการเขียนลายสีบนภาชนะ เครื่องปั้นดินเผา และที่
ผนังถ้ำ ที่แปลกกว่าแหล่งอื่นๆ ของโลก และในบางแหล่งรู้จักใช้ไหมมาทอเป็นเครื่องนุ่งห่มก่อน
แหล่งอื่นๆ ในโลก พื้นที่ที่พบหลักฐานของยุคนี้ได้แก่

สุโขทัย พบเครื่องมือ ลูกปัด และค้ำมิต ในท้องที่อำเภอเมืองสุโขทัย

พิษณุโลก พบภาพสลักหินสมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคโลหะ มีรอยขีดแบบแผนที่หรือ
ลายเรขาคณิตที่ถ้ำผาแดง เขากระดานเลข บ้านปากกรอง ตำบลชาติตระการ อำเภอนครไทย
และที่ถ้ำกา เขาช้างลัว่ง ในเขตอำเภอนครไทย

สมัยประวัติศาสตร์

๑. สมัยทวารวดี เป็นสมัยกึ่งก่อนประวัติศาสตร์หรือจัดเป็นสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น
ชุมชนที่อยู่ในสมัยนี้ได้รับอิทธิพลจากอินเดียสมัยราชวงศ์คุปตะและหลังคุปตะ มีอายุราวพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๑ - ๑๖ (พ.ศ. ๑๐๐๑ - ๑๖๐๐) พื้นที่ที่พบหลักฐานของสมัยนี้ได้แก่

สุโขทัย พบโบราณศิลปวัตถุสมัยทวารวดีจำนวนมากมาย เช่น พระพุทธรูปยืนศิลา
วัดเขาสะพานหิน สูง ๑ เมตร (ไม่มีเศียร) หินบดยา พบทั่วไปและมีเป็นจำนวนมาก และสมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพโปรดให้ย้ายพระพุทธรูปยืนศิลาลองค์หนึ่งมาไว้ยังพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
พระนคร

พิจิตร พบเหรียญเงิน สมัยขุนันและหลักฐานสมัยทวารวดี รวมทั้งร่องรอยชุมชน
สมัยทวารวดี ที่บ้านวังแดง (บริเวณทับคล้อ) อำเภอตะพานหิน

พิษณุโลก พบรูปพระพนัสบดีศิลา เดิมอยู่ในวัดมหาธาตุ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พบในเสมาศิลาในสมัยทวารวดีตอนปลายที่วัดหน้าพระธาตุ อำเภอนครไทย และยังมีพระพุทธรูปสมัยทวารวดีอีกหลายองค์ในเขตจังหวัดพิษณุโลก

๒. สมัยลพบุรี

อิทธิพลศิลปขอมได้แผ่เข้ามาถึงลุ่มแม่น้ำยมและลุ่มแม่น้ำน่าน ประมาณปี พ.ศ.๑๑๐๐-๑๔๐๐ หลักฐานที่พบคือ พระปรางค์ศิลาแลง ที่วัดจุฬามณี ตำบลท่าข้าม อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก ส่วนในเขตจังหวัดสุโขทัย มีพระปรางค์ที่วัดศรีสวาย วัดพระพายหลวงในเมืองสุโขทัย และที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองเชลียง

๓. สมัยสุโขทัย

หลังจากที่ขอมได้เสื่อมอำนาจลงในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ชนชาติไทยบางกลุ่มได้ตั้งตัว เป็นอิสระและยึดครองดินแดนส่วนนี้จากขอม ตั้งบ้านเรือนเป็นปึกแผ่นมั่นคง เมืองที่มีความสำคัญต่อภูมิภาคแห่งนี้ในอดีต ที่สำคัญคือ

เมืองสุโขทัย ในยุคต้นมีความเป็นปึกแผ่นมั่นคง มีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล มีเมืองบริวาร เป็นเมืองหน้าด่านทั้ง ๔ ทิศ คือ

ทิศเหนือ	มี	เมืองศรีลชนาลัย
ทิศใต้	มี	เมืองสระหลวง (พิจิตร)
ทิศตะวันออก	มี	เมืองสองแคว (พิษณุโลก)
ทิศตะวันตก	มี	เมืองชากังราว (กำแพงเพชร)

เมืองต่างๆ เหล่านี้เป็นเมืองชั้นใน มีไว้เพื่อป้องกันรักษาความเป็นเอกราชของสุโขทัย ทำให้สุโขทัยสามารถแผ่อาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวาง นอกจากนั้น ยังมีหัวเมืองชั้นนอกทางตะวันออกมีอาณาเขตถึงเมืองเวียงจันทร์ เวียงคำ ในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ในปัจจุบัน ทางใต้มีอาณาเขตถึงเมืองพระบาง (นครสวรรค์) แพรก (ชัยนาท) สุพรรณภูมิ (อุทัย) ราชบุรี เพชรบุรี นครศรีธรรมราช จนจดฝั่งทะเล ทางตะวันตกมีอาณาเขตถึงเมืองฉอดและหงสาวดี ทางเหนือมีอาณาเขตถึงเมืองแพร่ เมืองชวา ในระหว่างรัชกาลของพ่อขุนรามคำแหง ถึงต้นรัชกาลของพระยาลิไทจึงเป็นช่วงที่อาณาจักรสุโขทัย มีความมั่นคงมากที่สุด และเริ่มสร้างสมความเจริญรุ่งเรืองทางด้านเศรษฐกิจ เทคโนโลยี ศิลปและวัฒนธรรม ที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเอง

เมืองกำแพงเพชร มีชื่อเมืองและชุมชนโบราณในกลุ่มเมืองกำแพงเพชร ปรากฏในศิลาจารึกคือ เมืองนครชุม หรือ นครพระชุม เมืองชากังราว เมืองคณฑี เมืองพาน (อยู่ในเขต

อำเภอรานกระต่าย) ในสมัยสุโขทัยตอนต้น เมื่อแรกสร้างมีเมืองนครชุม เป็นเมืองลูกหลวงและเป็นเมืองหน้าด่าน อยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำปิง และเป็นเมืองหลักในบริเวณนี้ และมีเมืองซากงราว ซึ่งอาจเป็นเมืองเล็กๆ ร่วมสมัยอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำปิง ไม่ปรากฏว่าพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ส่งผู้ใดไปครอง แต่สันนิษฐานว่า ต้องเป็นบุคคลในราชวงศ์ หรือข้าราชการที่ไว้วางพระราชหฤทัย ในสมัยพระเจ้าลิไท เมืองนครชุมและเมืองซากงราวมีความสำคัญมากขึ้น

เมืองพิจิตร สันนิษฐานว่าเป็นเมืองที่ขอมสร้างขึ้นในชั้นหลัง ครั้นถึงสมัยสุโขทัยในศิลาจารึกได้เรียกเมืองนี้เป็นภาษาไทยว่า "ทะเลหลวง" หรือ "เมืองสระหลวง" หนังสือเก่าบางเล่มเรียกชื่อเป็นภาษาบาลีว่า "เมืองโอมบุรี" เมืองพิจิตรนับว่าเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งของกรุงสุโขทัย เพราะมีฐานะเป็นเมืองหน้าด่านและเมืองลูกหลวงที่อยู่ทางทิศตะวันออก การที่สุโขทัยตั้งเมืองพิจิตรเป็นเมืองลูกหลวงนั้น ถ้าพิจารณาตามภูมิศาสตร์แล้ว เห็นว่าเหมาะสมเพราะเป็นระยะทางที่สามารถติดต่อบัญชาการได้สะดวกภายในเวลาอันรวดเร็ว เพียงแค่ ๒ วัน

เมืองพิษณุโลก สันนิษฐานว่า พระมหาธรรมราชาลิไท ได้สร้างเมืองใหม่โดยย้ายจากเมืองที่ขอมสร้างไว้เดิมมาสร้างเมืองสองแควขึ้นเป็นเมืองลูกหลวง พระมหาธรรมราชาลิไทได้ประทับอยู่ ณ เมืองนี้ ๗ ปี หลังจากนั้นได้แต่งตั้งเจ้าเมืองปกครองและเป็นเมืองหน้าด่านเพื่อป้องกันการรุกรานของกรุงศรีอยุธยา ในสมัยพระยาไสลือไท หรือที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า พระมหาธรรมราชา (หรืออาจจะเป็นราชโอรสของพระยาไสลือไท) ได้ย้ายราชธานีจากเมืองสุโขทัยไปอยู่เมืองพิษณุโลก และได้ครองเมืองนี้ ขณะที่ เป็นเมืองลูกหลวง จึงได้ปรากฏนามว่า "พระมหาธรรมราชาเมืองพิษณุโลก" ในช่วงนี้เมืองพิษณุโลกได้เป็นราชธานีของมณฑลสุโขทัยอยู่คราวหนึ่ง

๔. สมัยอยุธยา

เมืองสุโขทัย หลังจากที่พระยาลิไทสวรรคตตรงกับรัชสมัยของพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพ่องั่ว) ซึ่งขึ้นเสวยราชย์ที่กรุงศรีอยุธยา ได้ยกกองทัพเข้ายึดอาณาจักรสุโขทัยได้ทั้งหมด แต่ปล่อยให้เชื้อสายของพระยาลิไทปกครองเมืองต่างๆ ในอาณาจักรสุโขทัยต่อไปตามเดิม โดยขึ้นตรงต่อพระองค์ ในระยะหลังจากที่พระบรมราชาธิราชได้สวรรคตลง ผู้ที่ครองเมืองต่อมา เป็นเชื้อสายของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) คือ พระรามเมศวร และพระรามราชาธิราช ในช่วงนี้ไม่ปรากฏว่าทางกรุงศรีอยุธยาได้ยกกองทัพมารุกรานสุโขทัยเลย สุโขทัยจึงได้มีการรวมตัวกันอีกครั้งหนึ่ง ในสมัยนี้อาณาจักรสุโขทัยมีสภาพเป็นอาณาจักรทางด้านศาสนา มีการสร้างวัดวาอาราม และวัตถุทางศาสนากันมาก ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนครินทรราชาธิราช

พระราชนัดดาองค์หนึ่งของขุนหลวงพระจ้าว มีพระมเหสีซึ่งเป็นเจ้าหญิงของสุโขทัย จึงทำให้มีความผูกพันของการเป็นเครือญาติ เท่ากับเป็นการรวมอาณาจักรสุโขทัยผนวกเข้ากับอาณาจักรอยุธยา ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ถึงปลายพุทธศตวรรษเดียวกัน

เมืองกำแพงเพชร ในสมัยอยุธยาก็ยังเป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญ โดยเฉพาะถ้าหากกรุงศรีอยุธยายกทัพขึ้นไปตีเมืองเหนือ หรือไปตีพม่า หรือรับศึกพม่าแต่ละครั้ง ทัพหลวงมักจะตั้งที่ทัพไชย ที่เมืองกำแพงเพชรเสียก่อน และเมื่อกองทัพพม่าจะยกเข้าตีกรุงศรีอยุธยา ก็มักจะยึดเมืองกำแพงเพชรให้ได้เพื่อใช้เป็นแหล่งสะสมเสบียงอาหารเช่นกัน ตามหลักฐานในกฎหมายมณฑลเศียรบาล ซึ่งตราขึ้นในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ระบุว่า ให้เมืองกำแพงเพชรมีฐานะเป็นเมืองพระยามหานคร มีเจ้าเมืองหรือขุนนางชั้นสูงปกครองในฐานะอิสระ แต่ต้องมาสวามิภักดิ์ต่อพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกับเมืองลูกหลวง ต่อมาในรัชกาล สมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมืองกำแพงเพชรถูกจัดเป็นหัวเมืองชั้นโท เจ้าเมืองมีตำแหน่งเป็นออกญาหรือพระยา สักดินา ๑๐,๐๐๐ ไร่ เมืองกำแพงเพชร เดิมชื่อ "เมืองซากังราว" มาเปลี่ยนชื่อเป็น "เมืองกำแพงเพชร" เมื่อหลัง พ.ศ. ๑๕๔๔ โดยปรากฏเป็นครั้งแรกในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ

เมืองพิจิตร ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ราว พ.ศ. ๒๐๐๖ ปรากฏว่า เมืองพิจิตรมีฐานะเป็นเมืองตรี หรือหัวเมืองชั้นนอก ขึ้นกับเมืองพิษณุโลก ซึ่งสมัยนั้นมีอยู่ ๗ เมืองคือ เมืองพิชัย พิจิตร นครสวรรค์ จันทบูร ไชยา ขุมพร และ พัทลุง แสดงให้เห็นว่าเมืองพิจิตรต้องเป็นเมืองใหญ่และสำคัญในด้านการปกครองทหารในสมัยนั้นมาก บางแห่งกล่าวว่าชื่อเมืองพิจิตร ที่เรียกเป็นภาษาบาลีว่า "เมืองโอมบุรี" นั้น ตั้งขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อครั้งเสด็จไปครองราชย์ที่เมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลก ในสมัยอยุธยาเป็นราชธานีฝ่ายเหนือ ตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๕๔๑ เป็นต้นมา เนื่องจากสมเด็จพระบรมราชาธิราช (เจ้าสามพระยา) ได้ทรงแต่งตั้งให้พระราเมศวรพระราชโอรส ซึ่งเป็นรัชทายาทไปเป็นมหาอุปราชขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก สำเร็จราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กรุงศรีอยุธยาต้องทำสงครามกับเมืองเชียงใหม่ จึงทรงพระราชดำริไปประทับอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก โดยให้พระราชโอรสองค์ใหญ่ครองกรุงศรีอยุธยา เมืองพิษณุโลก จึงเป็นราชธานีของไทยอยู่ ๒๕ ปี และเป็นชุมทางการค้า พวกลาว พวกลานช้าง และพวกเชียงขอม จะนำสินค้าไปขายโดยบรรทุกเกวียนข้ามภูเขามาสู่เมืองนี้ แล้วลงเรือล่องไปทอดหนึ่ง ในสมัยพระเจ้าเอกทัศ มีปรากฏในพระราชกำหนด จ.ศ. ๑๑๔๑ (พ.ศ. ๒๓๐๒)

ระบุว่า เมืองพิษณุโลกมีฐานะเป็นเมืองเอก และใน พ.ศ. ๒๓๑๘ ถูกอะแซหุ่นกี้เผาเมือง

๕. สมัยกรุงธนบุรี

สุโขทัย เมืองสุโขทัยได้หมดความสำคัญไปตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ และหมดสภาพของการเป็นเมืองแหล่งอุตสาหกรรมและศาสนาในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ประชาชนถูกเกณฑ์ไปช่วยรบหลายครั้ง จึงทำให้เมืองสุโขทัยมีผู้คนอยู่ในเมืองน้อยมากและเป็นหัวเมืองเล็กๆ เมืองหนึ่ง

เมืองกำแพงเพชร ยังคงมีความสำคัญในการเป็นเมืองหน้าด่านมาจนถึงสมัยนี้และระหว่างที่เกิดสงครามกับพม่า เมืองนี้ถูกเหยียบย่ำทำลายอยู่เสมอ เคยตกเป็นทำเลที่พักปลูกยุ้งฉางและเป็นที่ทำนาของข้าศึกหลายครั้ง ในตอนปลายกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังเคยได้ทรงรับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพระยาวชิรปราการ เจ้าเมืองกำแพงเพชร

เมืองพิจิตร เป็นเพียงหัวเมืองชั้นนอก ตามประวัติศาสตร์ไม่ค่อยกล่าวถึงเมืองพิจิตรในยุคนี้ จึงมีสภาพเป็นหัวเมืองเล็กๆ ที่มีหน้าที่ป้องกันชายแดนทางด้านทิศเหนือไว้เท่านั้น

เมืองพิษณุโลก ในสมัยนี้ได้ตั้งตัวเป็นอิสระเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงตั้งเมืองหลวงขึ้นที่กรุงธนบุรี แล้วได้เตรียมเรือรบและไพร่พลจะไปตีเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองแรก แต่ตีเมืองไม่ได้เพราะพระองค์ถูกปืนจึงต้องล่าทัพกลับ ต่อมาเจ้าพระฝางยกทัพมาตีเมืองและล้อมอยู่ ๒ เดือน จึงตีได้ เมืองพิษณุโลกจึงกลายเป็นเมืองขึ้นของเมืองฝางตั้งแต่นั้นมา ใน พ.ศ. ๒๓๑๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีเรียกทัพขึ้นไปปราบเจ้าพระฝางและตีเมืองพิษณุโลกได้โดยง่าย จึงทรงแต่งตั้งให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ตอนนั้นยังดำรงพระยศเป็นพระยายมราช จึงทรงแต่งตั้งให้เป็นพระยาสุรสีห์พิศณุวาธिरาช ผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก มีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นเอก

๖. สมัยรัตนโกสินทร์

เมืองสุโขทัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราชดำริว่า เมืองสุโขทัย เป็นเมืองใหญ่ไม่มีผู้คนมากพอที่จะรักษาไว้ทั้งเมือง เดิมตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำยม ยากแก่การป้องกันภัยจากพม่า ในปี ๒๓๒๔ จึงโปรดฯ ให้ย้ายเมืองไปตั้งที่บ้านธานี ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำยม ห่างจากตัวเมืองเก่าประมาณ ๑๒ กม.

เมืองกำแพงเพชร ยังคงมีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นโทอยู่ในบังคับบัญชาของสมุหนายก ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการจัดตั้งมณฑลขึ้นเป็นครั้งแรก เมืองกำแพงเพชรถูกจัดให้อยู่ในความปกครองของมณฑลนครสวรรค์ ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ จังหวัดกำแพงเพชร ได้ถูกเปลี่ยนให้มาอยู่ในการปกครองของมณฑลพิษณุโลก

เมืองพิจิตร ในสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมืองพิจิตรมีฐานะเป็นเมืองขึ้นนอกขึ้นกับมณฑลพิษณุโลก สมัยนั้น ลำน้ำ่านซึ่งไหลผ่านตัวเมืองพิจิตรต้นเขินด้วยสายน้ำเปลี่ยนมาไหลเข้าทางคลองเรียง ซึ่งเป็นคลองขุด จึงมีการย้ายเมืองมาตั้งที่คลองเรียงและเป็นที่ตั้งของเมืองพิจิตรในปัจจุบัน

เมืองพิษณุโลก เมื่อครั้งสงคราม ๔ ทศ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดให้ตั้งเมืองเหนือและโปรดให้รื้อกำแพงเมืองเพียงปากทิง ได้เมืองพิษณุโลก ลงมาเท่านั้น ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะเมืองพิษณุโลกเป็นมณฑล เรียกว่า "มณฑลพิษณุโลก" และที่ว่าการมณฑลพิษณุโลก โดยมีข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นผู้สำเร็จราชการมณฑล เมืองที่อยู่ในความปกครองคือ พิจิตร อุตรดิตถ์ สวรรคโลก และ สุโขทัย ต่อมาอีก ๑๐ ปี ได้โอนเมืองเพชรบูรณ์และเมืองหล่มสักมารวมอยู่ในความปกครองด้วย ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ ได้ถูกเปลี่ยนจาก "เมืองพิษณุโลก" มาเป็น "จังหวัดพิษณุโลก" ตั้งแต่นั้นมา ในปี ๒๔๗๔ จังหวัดที่อยู่ในความปกครองของมณฑลพิษณุโลกมี ๗ จังหวัดคือ พิษณุโลก สวรรคโลก อุตรดิตถ์ พิจิตร เพชรบูรณ์ ตาก และ กำแพงเพชร

ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โบราณสถานที่อยู่ในที่ต่างๆ ทั่วประเทศย่อมมีอายุเก่าแก่มากหลายชั่วอายุคน เมืองโบราณต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว บางแห่งยังปรากฏซากให้เห็นได้ในปัจจุบัน ถึงแม้จะอยู่ในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ก็ตาม สิ่งต่างๆ เหล่านี้ย่อมมีวันจะหมดสิ้นไปกับกาลเวลา ถ้าหากยังปราศจากการบำรุงรักษา ดังนั้น ก่อนที่จะจัดทำแนวทางเพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานในเขตพื้นที่ศึกษา เราจึงจำเป็นต้องศึกษาสภาพของโบราณสถานเหล่านั้น โดยพิจารณาจากรายละเอียด ดังต่อไปนี้

สภาพของโบราณสถานในเขตพื้นที่ศึกษา

๑. เมืองโบราณ

๑.๑ ลักษณะของการกระจายตัว

จากการศึกษาสภาพความเหมาะสมของแหล่งที่ตั้ง สามารถจำแนกแหล่งที่ตั้งของเมืองโบราณหรือชุมชนโบราณในเขตพื้นที่ศึกษาได้ดังนี้

๑.๑.๑ บริเวณที่เป็นแหล่งทรัพยากร (Resource sites) จากการศึกษาทางด้านทรัพยากรธรณี พบว่า บริเวณที่ตั้งของเมืองสุโขทัย และกำแพงเพชร เป็นแหล่งทรัพยากรที่สำคัญคือ เหล็ก สิลาแลง ทองแดง พลวง ดินขาว ตะกั่ว และทองคำ เป็นต้น ส่วนบริเวณที่ตั้งของเมืองพิจิตร และพิษณุโลก จะเป็นแหล่งทรัพยากรป่าไม้

๑.๑.๒ บริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำ (Sheltered Sites) จากการศึกษาพบว่า บริเวณที่พบเมืองโบราณหรือชุมชนโบราณมากที่สุดคือ บริเวณที่เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง ยม และน่าน เมืองเหล่านั้นจะเป็นแหล่งสำคัญทางด้านเกษตรกรรม และมีเมืองบางเมืองที่มีสภาพของการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เมืองดังกล่าวได้แก่ เมืองกำแพงเพชร และเมืองพิษณุโลก ส่วนเมืองอื่นๆ ที่มีที่ตั้งอยู่ในบริเวณแหล่งน้ำ ได้แก่ เมืองศรีสขณาชัย เมืองเทพนคร และเมืองไตรตรึงส์ เป็นต้น แต่เมืองเหล่านี้ถูกทิ้งร้างมาเป็นเวลานานจนถึงปัจจุบัน

๑.๑.๓ บริเวณที่ติดกับเส้นทางคมนาคม (Linear Situation) จากการศึกษาพบว่า ที่ตั้งของเมืองในลักษณะนี้จะเป็นเมืองชุมทางการค้าหรือเมืองพักระหว่างทาง เช่น เมืองบางพาน ในจังหวัดกำแพงเพชร (ดังรูป) ตามประวัติศาสตร์กล่าวว่า เป็นชุมทางคมนาคมแห่งหนึ่งของสุโขทัย เป็นศูนย์กลางระหว่างเมืองสุโขทัย มายังบางพานก่อนที่จะเดินทางต่อไปยังเมืองกำแพงเพชร เมืองคนทีและเมืองพระบาง ทางหนึ่ง ส่วนอีกทางหนึ่ง จากเมืองฉอด เมืองเชียงทอง และเมืองบางจันทร์ มายังเมืองบางพาน ก่อนที่จะเดินทางต่อไปยังเมืองสุโขทัย

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าแหล่งที่ตั้งที่เหมาะสมสำหรับการตั้งถิ่นฐานในอดีตบริเวณพื้นที่ศึกษา ส่วนใหญ่จะเป็นบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำ และมีเส้นทางคมนาคมที่ทำให้สามารถเป็นทั้งแหล่งผลิต และเป็นแหล่งรับส่งสินค้า หรือทำหน้าที่ได้อย่างใดอย่างหนึ่งตามสภาพความเหมาะสม

๑.๒ ลักษณะของการถูกทำลาย

จากการศึกษาลักษณะของการที่เมืองโบราณแต่ละแห่งถูกทำลายจนเกิดความเสียหายบ้างแล้วนั้น มีสาเหตุที่สำคัญ ดังนี้

๑.๒.๑ การพัฒนา ผลที่เกิดขึ้นจะเป็นไปในลักษณะของการสร้างเส้นทางคมนาคมตัดผ่านตัวกำแพงเมือง หรือคันดินของเมืองนั้นๆ หรือโดยการรื้อกำแพงเมืองลงเพื่อทำการขยายเมืองหรือสร้างถนนบนแนวกำแพง การทำลายหลักฐานสำคัญของการเป็นเมืองเก่าในลักษณะนี้ได้เกิดขึ้นแล้วในหลายๆ เมือง และก่อให้เกิดผลเสียหายต่อสมบัติอันล้ำค่าของชาติที่ประเมินค่ามิได้ และเป็นการทำลายความรู้ลึกทางด้านจิตใจด้วย จากการศึกษา พบว่าเมืองโบราณที่ได้รับผลเสียหายอันเนื่องจากการพัฒนาในลักษณะนี้ได้แก่ เมืองกำแพงเพชร เมืองพิษณุโลก เมืองพิจิตร เมืองไตรตรึงษ์ เป็นต้น

๑.๒.๒ การขยายตัวของชุมชน จะ เป็นไปในลักษณะของการ เข้าไปรุกล้ำหรือ จับจองที่อยู่ใกล้เคียงโบราณสถาน หรือในเขตโบราณสถาน เพื่อใช้เป็นแหล่งทำมาหากิน และ ตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณนั้น ลักษณะเช่นนี้จะเกิดขึ้นกับเมืองโบราณที่ถูกทิ้งร้าง เช่น เมืองนคร ชุม เมืองคนที หรือชุมชนโบราณบ้านโค หรือบ้านโคก เมืองเทพนคร เมืองพิชิตรเก่า ส่วนเมือง กำแพงเพชร เมืองพิษณุโลก และเมืองนครไทย เป็นลักษณะการทำลายที่เกิดขึ้นจากการตั้งบ้าน เรือนประชิดติดกับตัวโบราณสถาน และมีส่วนของโบราณสถานถูกรื้อลง

๑.๒.๓ ภาวะทางเศรษฐกิจ เนื่องจากปัจจุบันเมืองส่วนใหญ่จะเป็นศูนย์กลาง ของการเจริญเติบโต มีการใช้ที่ดินไม่เป็นระบบ ถึงแม้ราคาที่ดินในเมืองมีราคาแพง คนก็ยังต้อง การดำเนินกิจกรรมต่างๆ ในส่วนนี้ของเมือง สำหรับเมืองที่เคยมีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่อดีตหรือ เคยเป็นเมืองโบราณมาก่อนนั้น ย่อมมีโบราณสถานอยู่ในเขตกำแพงเมืองอย่างแน่นหนา ปัญหาที่ประ สบอยู่ในปัจจุบันคือ สภาพการใช้ที่ดินภายในเมืองมีความแออัด สาเหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะเมือง ส่วนใหญ่ขาดระบบการวางผังเมืองที่ดี จึงทำให้มีการก่อสร้างอาคาร ร้านค้า ที่อยู่อาศัย ใกล้เคียง กับโบราณสถานหรือประชิดกับโบราณสถาน เป็นการทำลายทัศนียภาพอันสง่างามของโบราณสถาน ให้ด้อยคุณค่าไปจากเดิม และเป็นอันตรายในเรื่องของอัคคีภัย ซึ่งอาจจะเกิดขึ้นได้ในบริเวณนั้น ดังจะเห็นได้ในสภาพของเมืองต่างๆ ที่เคยเป็นเมืองโบราณมาก่อน เช่น เมืองกำแพงเพชร และ เมืองพิษณุโลก เป็นต้น

๑.๒.๔ ความเห็นแก่ได้ เป็นลักษณะของการทำลายสภาพของเมืองโบราณอีกประ เภทหนึ่ง ซึ่งเกิดการเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวของคนไม่คำนึงถึงผลเสียหายต่อทรัพย์สินสมบัติที่เป็นของ ส่วนรวม ซึ่งจะเกิดขึ้นในลักษณะของการรื้อกำแพงเมือง หรือปรับเนินดิน หรือถมคลอง คูเมืองเก่า เพื่อสร้างที่พักอาศัย สภาพของเมืองที่กำแพงเมืองถูกรื้อลงและมีราษฎรปลูกสร้างที่พักอาศัยอยู่ใน บริเวณนั้น พบได้ในส่วนที่เป็นเมืองพิษณุโลก เมืองนครชุม

๑.๒.๕ การเสื่อมสภาพของวัสดุ เป็นปัญหาเร่งด่วนที่ต้องรีบแก้ไข เพราะถ้าปล่อย ทิ้งไว้อาจเกิดการพังทลายลงมาได้ ซึ่งโบราณสถานทั่วทุกแห่งจะประสบกับปัญหาเช่นนี้

๑.๒.๖ สภาพดินฟ้าอากาศ เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นเนื่องจากความชื้นและความแห้งแล้ง ซึ่งมีผลต่อการแตกสลายของเนื้อวัสดุที่มีอายุเก่าแก่ อาจทำให้เกิดการพังทลาย หรือทรุดเอียงที่ตัว กำแพงเมือง ส่วนเนินดินอาจเกิดการพังทลายได้

๑.๒.๗ พืชที่ขึ้นบนกำแพงเมืองหรือเนินดิน มีทั้งผลดีและผลเสีย ผลดีคือรากพืชอาจจะช่วยให้วัสดุเกาะยึดกันและทรงตัวอยู่ได้ ส่วนผลเสียคือ รากพืชที่แทรกไปตามช่องว่างของเนื้อวัสดุ เมื่อมีขนาดใหญ่ขึ้นอาจทำให้วัสดุเกิดการแตกแยกและล่องหล่นลงมาได้ ปัญหาเช่นนี้จะเกิดขึ้นกับกำแพงเมืองที่ยังไม่ได้รับการบูรณะ

๒. ศาสนสถาน

๒.๑ ลักษณะของการกระจายตัว จากการศึกษาสภาพของแหล่งที่ตั้งศาสนสถานสามารถจำแนกพื้นที่ที่มีกลุ่มของโบราณสถาน ได้ดังนี้

๒.๑.๑ ในเขตตัวเมืองโบราณ เป็นจุดที่มีศาสนสถานเกาะกลุ่มกันมากที่สุด โดยเฉพาะเมืองโบราณที่มีความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นนครวาสิประกอบด้วย เจดีย์ สรูป และวิหาร เป็นต้น ตัวอย่างเช่น ในจังหวัดสุโขทัยมี วัดมหาธาตุ วัดตระพังเงิน วัดตระพังทอง วัดศรีสวย วัดตะกอน วัดชนะสงคราม วัดสระศรี และวัดสระศักดิ์ เป็นต้น ในจังหวัดพิษณุโลกมี วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ วัดนางพญา วัดราชบูรณะ เป็นต้น

๒.๑.๒ ในเขตนอกตัวเมืองโบราณ

คามวาสี เป็นวัดสำคัญที่อยู่ในเขตที่เป็นชุมชนหรือหมู่บ้าน หรือเรียงรายเป็นระยะๆ ตามเส้นทางคมนาคม โดยทั่วไปจะเป็นวัดขนาดเล็กๆ มีเจดีย์ ๑ องค์ วิหาร ๑ หลัง แทบทุกวัด และส่วนใหญ่จะเป็นวัดอนุสาวรีย์ เช่น วัดช้างล้อม วัดเจดีย์สูง วัดพระพายหลวง และวัดสังฆาวาสในจังหวัดสุโขทัย เป็นต้น

อรัญวาสี เป็นวัดที่อยู่นอกเมือง ซึ่งอยู่ไกลจากตัวเมือง เป็นวัดที่พระภิกษุสงฆ์ใช้เป็นที่ฝึกวิปัสสนา ซึ่งจะอยู่ในเขตที่เป็นอรัญญิกของเมือง เป็นวัดขนาดเล็ก บางครั้งอาจเป็นวัดที่กษัตริย์หรือเจ้านายเคยอุปถัมภ์ เช่น วัดป่ามะม่วง วัดอรัญญิก วัดพระยืน วัดช้างรอบ วัดสะพานหิน และวัดเจดีย์งาม ในจังหวัดสุโขทัย วัดสระไชน้ำ วัดราหู วัดพญาดำและวัดสระปทุม ในอำเภอสรีลชนาลัย จังหวัดสุโขทัย วัดตึกพราหมณ์ วัดอาวาสใหญ่ วัดช้างรอบ วัดพระสี่อริยบท วัดพระนอน ในจังหวัดกำแพงเพชร เป็นต้น

๒.๒ ลักษณะของการถูกทำลาย สาเหตุที่เกิดจากการกระทำของดิน

๒.๒.๑ การพัฒนา ศาสนสถานทั้งที่อยู่ภายในเมืองและนอกเมือง จะได้รับผลกระทบอันเกิดจากการพัฒนาได้เช่นกัน หากโครงการประเมทนี้มีได้คำนึงถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับโบราณสถาน ดังเช่น วัดราชบูรณะ จังหวัดพิษณุโลก ผลจากการพัฒนาและขยายเมืองเป็นเหตุให้เกิดการ

สร้างถนนประชิดกับโบราณสถาน ในอนาคตแรงสั่นสะเทือนที่เกิดจากยานพาหนะอาจมีผลทำให้ฐานของเจดีย์องค์ใหญ่ทรุดเอียงลงได้

๒.๒.๒ การถูกละเลยทอดทิ้ง เป็นผลอันเนื่องมาจากการปราศจากความรับผิดชอบของหน่วยงานท้องถิ่น ความรับผิดชอบในเรื่องการอนุรักษ์โบราณสถานมิได้เป็นหน้าที่ของหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่ง เพราะโบราณสถานถือว่าเป็นทรัพย์สินอันล้ำค่าของชาติ ประชาชนทุกคนควรให้ความเอาใจใส่ดูแล และรักษา หากสำรวจแล้วพบว่าโบราณสถานแห่งใดควรริบดำเนินการอนุรักษ์ ก็ต้องแจ้งให้หน่วยงานรับผิดชอบทราบ เพื่อที่จะให้การอนุรักษ์โบราณสถานเป็นงานที่เกิดจากการร่วมมือ ร่วมแรงร่วมใจของประชาชนจริงๆ ดังนั้น ในส่วนที่หน่วยงานท้องถิ่นจะช่วยได้คือ การเอาใจใส่ดูแล บำรุงรักษาโบราณสถานที่มีคุณค่า เหล่านั้นตามหลักวิธีที่ถูกต้อง ศาสนสถานที่เหมาะสมกับปัญหาในเรื่องนี้คือ พระราชวัง เมืองพิษณุโลกหรือพระราชวังจันทร์ จังหวัดพิษณุโลก วัดกะโรทัย จังหวัดกำแพงเพชร

๒.๒.๓ การเปลี่ยนแปลงรสนิยมเรื่องรูปแบบ เป็นปัญหาที่เกิดจากการดำเนินงานของผู้ครอบครองดูแลสถานที่ที่เป็นศาสนสถาน ที่ทำตามค่านิยมของสังคมสมัยใหม่ในการดำเนินการซ่อมแซมและบูรณะ จากผลการศึกษา ปรากฏว่าศาสนสถานหลายแห่งมีการปรับปรุงและเสริมแต่งศาสนสถานเพียงเพื่อตอบสนองความต้องการของสังคมที่จะเข้ามาใช้สถานที่นั้น เพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ซึ่งบางแห่งมีการรื้อโบราณสถานเดิมและสร้างอาคารหลังใหม่ขึ้นทับส่วนเดิมที่ยุบลงในบริเวณนั้น เช่น วัดท่าหลวงหรือวัดราษฎร์ประดิษฐาราม วัดนครชุม จังหวัดพิจิตร วัดหัวร่อง และวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก

๒.๒.๔ การลักลอบขุดค้นหรือลักลอบซื้อขายโบราณวัตถุ เป็นปัญหาที่สังคมปัจจุบันกำลังประสบอยู่ โดยมีบุคคลบางกลุ่มที่ต้องการแสวงหาประโยชน์จากของมีค่าประเภทโบราณวัตถุ เป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย เพราะถือว่าเป็นการทำลายทรัพยากรทางด้านศิลปกรรม ซึ่งเป็นสมบัติอันล้ำค่าของประเทศชาติ ในเขตพื้นที่ศึกษาพบว่ามีศาสนสถานหลายแห่งถูกทำลายในลักษณะนี้ เช่น วัดอรุณญิก วัดเจดีย์ยอดทอง จังหวัดพิษณุโลก วัดพระศรีมหาธาตุ จังหวัดพิจิตร วัดข้างรอบวัดอวาสใหญ่ และวัดพระนอน จังหวัดกำแพงเพชร

๒.๒.๕ ความเห็นแก่ได้ เป็นลักษณะของการเข้าไปเบียดเบียนเขตพื้นที่โบราณสถาน เพื่อนำที่ดินบริเวณนั้นไปสร้างสิ่งสาธารณูปโภคและอาคารสถานที่ราชการ เช่น ที่วัดวิหารทอง จังหวัดพิษณุโลก บางแห่งจะมีราษฎรบุกรุกเข้าไปสร้างบ้านเรือนภายในเขตโบราณสถาน เช่น ที่วัดเจดีย์ยอดทอง และพระราชวังจันทร์ จังหวัดพิษณุโลก

สาเหตุจากธรรมชาติ

๒.๒.๖ สภาพดินฟ้าอากาศ เป็นปัญหาที่เกิดจากภัยธรรมชาติ ที่ไม่สามารถป้องกันได้ ทั้งนี้ ต้องขึ้นอยู่กับโครงสร้างของอาคารโบราณสถานแต่ละแห่ง ถ้าหากมีความเก่าแก่มาก ความคงทนแข็งแรงจะน้อย เมื่อถูกภัยธรรมชาติคุกคามบ่อยครั้งจะทำให้ส่วนประกอบต่างๆ ของโบราณสถานทรุดตัวหรือพังทลายลงมาได้ ตัวอย่างเช่น วัดศรีชุม วัดมหาธาตุ วัดวิหารทอง จังหวัดสุโขทัย ซึ่งได้รับผลจากการที่มีฝนตกชุก ทำให้โบราณสถานบางส่วนพังลงมา และได้รับความเสียหาย

๒.๒.๗ พืชที่ขึ้นบนตัวโบราณสถาน ดังที่กล่าวไปแล้วในส่วนที่เป็นเมืองโบราณ สาเหตุสำคัญเกิดจากพืชที่ขึ้นบนโบราณสถานและได้เจริญเติบโตจนเป็นเหตุให้เกิดการแตกแยกของเนื้อวัสดุ หรือต้นไม้ใหญ่ที่ขึ้นใกล้เคียงกับโบราณสถาน ถ้าหากต้นไม้ล้มตายจะต้องระวังเรื่องการหักโค่น เพราะอาจจะทับส่วนใดส่วนหนึ่งของโบราณสถานให้พังทลายลงมาได้ ปัญหาดังกล่าวจะพบได้ทั่วไปในเขตโบราณสถานที่ถูกทิ้งร้าง หรือยังมีได้มีการสำรวจอย่างทั่วถึง

๓. ส่วนที่เป็นสาธารณูปโภค

จากการศึกษาในเขตพื้นที่ศึกษา ปรากฏว่าระบบสาธารณูปโภคที่เป็นแบบฉบับดั้งเดิมที่มีมาแต่โบราณ นั่นก็คือ ตระพัง และทำนบ

ลักษณะของการกระจายตัว ตระพังพบในส่วนที่เป็นเมืองและในส่วนที่เป็นศาสนสถาน โดยมีขนาดแตกต่างกัน ซึ่งจะสัมพันธ์กับขนาดของชุมชน โดยนำมาใช้เป็นที่กักเก็บน้ำ ซึ่งจะให้มีน้ำใช้ตลอดปี เช่น ในเมืองสุโขทัยเก่า มีตระพังที่อยู่ภายในเมืองคือ ตระพังเงิน ตระพังทอง ตระพังตะกอน ตระพังสอ และตระพังที่อยู่นอกเมืองคือ ตระพังทองกลาง ตระพังพาน เป็นต้น

ส่วนที่เป็นทำนบ พบในจังหวัดสุโขทัยแห่งเดียวคือ สรีตรางส์^{๑/} มีลักษณะเป็นทำนบสำหรับกักเก็บน้ำระหว่างเขาพระบาทใหญ่และเขากิ่งย้ายมา ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมืองสุโขทัย จากทำนบนี้บังคับให้น้ำไหลลงมาจากช่องเขาลงสู่คลองเสาหอ ซึ่งไหลลุ่มมกำแพงเมืองด้านตะวันตกเฉียงใต้ เป็นระยะทางประมาณ ๒ กิโลเมตรเศษ น้ำจากคลองเสาหอจะไหลลงสู่คูเมืองทั้ง ๒ ชั้น โดยผ่านทางท่อน้ำดินเผา ต่อจากคูเมืองจะกระจายน้ำเข้าสู่ตระพังต่างๆ ในตัวเมือง รวมทั้งสระหรือบ่อขนาดย่อม น้ำที่เหลือจากตระพังจะระบายออกไปตามคูเมืองสู่ลำน้ำแม่รำพัน

^{๑/} การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ร่วมกับสถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม จุฬาฯ, การศึกษาเบื้องต้นเพื่อการพัฒนาการท่องเที่ยวจังหวัดสุโขทัย พิษณุโลก กำแพงเพชร ตาก (พฤษภาคม ๒๕๒๕)

ลักษณะของการทำลาย ในส่วนที่เป็นโบราณสถานประเภทนี้ ลักษณะของการทำลายจะเป็นไปในลักษณะของการทอดทิ้ง ละเลย มากกว่าเหตุผลอื่น แต่ปัจจุบันโบราณสถานเช่นที่กล่าวมาแล้วอยู่ในเขตอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย สิ่งต่างๆ เหล่านี้จึงได้รับการบูรณะขุดลอก จนอยู่ในสภาพที่ดี และสามารถใช้ประโยชน์ต่อไปได้

สำหรับการศึกษาเรื่องระบบสาธารณูปโภคสมัยกรุงสุโขทัย จากลักษณะที่ตั้งของกรุงสุโขทัย ซึ่งตั้งอยู่บนที่ราบเชิงเขา ถือว่าเป็นชัยภูมิที่เหมาะสมที่สุดสำหรับการเป็นที่ตั้งเมือง ซึ่งมีทั้งข้อได้เปรียบและข้อเสียเปรียบ ข้อได้เปรียบคือ อยู่บนที่สูงน้ำท่วมไม่ถึง เพราะถ้าหากไปตั้งเมืองอยู่ริมแม่น้ำนาน ดังเช่นเมืองอื่นๆ แล้ว จะทำให้เกิดน้ำท่วม ๒ ฝั่งแม่น้ำเป็นประจำทุกปี และเนื่องจากเป็นที่ลาดเนินเขา และด้านหลังเป็นภูเขา ซึ่งมีประโยชน์ในการตรวจตราและประเมินกำลังข้าศึกก่อนที่จะยกทัพมาประชิดเมือง สำหรับข้อเสียเปรียบก็คือ อยู่ห่างไกลจากแหล่งน้ำ ทำให้พื้นที่ส่วนใหญ่ขาดแคลนน้ำ และดินขาดความอุดมสมบูรณ์ แต่ก็ยังได้รับประโยชน์จากน้ำที่ไหลลงมาตามช่องเขาด้วยเหตุนี้ จึงทำให้สุโขทัยต้องคิดค้นวิธีที่จะนำน้ำที่ไหลจากช่องเขาเข้าสู่ตัวเมือง โดยการทำท่ำนบเพื่อเก็บกักน้ำ เพียงเท่านั้นยังไม่พอ ยังต้องใช้เทคนิควิธีการที่เฉลียวฉลาดในการนำน้ำเข้ามาเก็บกักไว้ในเมืองเพื่อให้ประชาชนได้มีน้ำใช้ตลอดปี โดยการขุดเป็นตระพังขึ้นทั้งในเมืองและนอกเมือง เพื่อให้เพียงพอกับความต้องการในฤดูแล้ง แต่อย่างไรก็ตาม เรื่องการขาดแคลนน้ำยังเป็นปัญหาที่สำคัญสำหรับเมืองสุโขทัยมาโดยตลอด ดังนั้น จากการศึกษาเรื่องระบบสาธารณูปโภค โดยเฉพาะจากข้อมูลที่เป็นงานวิจัยของผู้ช่วยศาสตราจารย์ผ่องศรี วนาสิน และผู้ช่วยศาสตราจารย์ทิวา ศุภจรรยา^{๑/} เกี่ยวกับถนนพระร่วง ทำให้ทราบเทคนิควิธีการที่เฉลียวฉลาดของคนในยุคสุโขทัยทางการชลประทาน แต่เดิมเชื่อกันว่าในสมัยสุโขทัยมีเส้นทางคมนาคมอยู่หนึ่งสาย ซึ่งมีระยะทางยาวติดต่อกันระหว่างสุโขทัย ศรีสัชชนาลัย และกำแพงเพชร เนื่องจากการสำรวจพบคันดินใหญ่และมีระยะทางยาวประมาณ ๑๒๓ กิโลเมตร จึงเรียกว่า "ถนนพระร่วง" แต่ปัจจุบันความเชื่อดังกล่าวยังขาดข้อมูลที่สนับสนุนว่า วัตถุประสงค์เดิมในการสร้างถนนพระร่วงก็เพื่อใช้เป็นเส้นทางคมนาคมมาตั้งแต่แรก ดังนั้น จึงมีผู้ถกเถียงกันมาก ว่าถนนพระร่วงสร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์อะไร จากความคิดที่ว่า ถนนพระร่วงอาจเป็นลักษณะของคันคลองส่งน้ำ และประกอบกับรายงานการสำรวจของกรมศิลปากร เชื่อว่า ถนนพระร่วงอาจเป็นเส้นทางชลประทานได้ จึงมีความเป็นไปได้ว่าวัตถุประสงค์แรกที่ทำขึ้นคง

^{๑/} ทิวา ศุภจรรยาและคณะผู้วิจัย, ข้อมูลเกี่ยวกับถนนพระร่วง, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จะเป็นคันดินกระจายน้ำเพื่อการเกษตรไม่ให้น้ำท่วมเวลาหน้าฝน เนื่องจากมีคลองขอยส่งน้ำจาก คูข้างถนนพระร่วง และต่อมาภายหลังเมื่อชุมชนขยายตัว หน้าที่ของถนนพระร่วงจึงเป็นไปเพื่อการคมนาคมติดต่อระหว่างชุมชนเมืองและชุมชนชนบท

และในวันที่ ๓๐ มกราคม ๒๕๒๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน ได้มีพระราชดำริให้มีการทำนุบำรุงอีกครั้งหนึ่งตามวัตถุประสงค์ให้เป็นคลองชลประทาน โครงการนี้เรียกว่า "โครงการพระราชดำริ คลองท่อทองแดง" เพื่อแก้ไขปัญหาขาดแคลนน้ำสำหรับทำนา ต่อมามีการขุดปากคลอง เพื่อสร้างอาคารรับน้ำ ได้พบขงไม้สักซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของท่อที่ใช้รับน้ำจาก แม่น้ำปิง เพื่อให้น้ำไหลผ่านไปตามคลองท่อทองแดง จึงนับได้ว่าเป็นหลักฐานสำคัญที่สนับสนุนวัตถุประสงค์ของการสร้างถนนพระร่วงให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

หลักเกณฑ์ในการพิจารณา เลือกสถานที่สำคัญในการดำเนินการอนุรักษ์

ในการพิจารณาดำเนินการอนุรักษ์โบราณสถาน ณ ที่แห่งใดก็ตาม เราจะต้องมีข้อมูลมาประกอบการพิจารณาในรายละเอียดของสถานที่สำคัญแต่ละแห่ง ซึ่งข้อมูลเหล่านี้จะนำมาใช้เป็นหลักเกณฑ์ในการพิจารณาความเร่งด่วนของงาน ซึ่งจะทำให้เราสามารถตัดสินใจได้ว่าสถานที่ใดควรจะรีบดำเนินการก่อนหรือหลัง หลักเกณฑ์ต่างๆ ที่ควรพิจารณา มีดังต่อไปนี้

การจัดลำดับความสำคัญของปัญหา

โบราณสถาน

๑. การทรุดตัวของโบราณสถาน
๒. การมีรอยร้าวปรากฏที่ฐานของโบราณสถานหรือส่วนใดส่วนหนึ่ง
๓. ตั้งอยู่ริมแม่น้ำที่ตลิ่งถูกกัดเซาะ
๔. ตั้งอยู่ริมถนนที่มีรถบรรทุกขนาดใหญ่แล่นผ่านเป็นประจำ
๕. มีการรุกล้ำเขตโบราณสถานมากขึ้นทุกที
๖. มีการใช้ประโยชน์ของโบราณสถานที่ผิดจากวัตถุประสงค์เดิม

เมืองโบราณ

๑. ในตัวเมืองมีชุมชนแออัดมากเกินไป
๒. ส่วนที่เป็นกำแพงเมืองมีสภาพทรุดตัว มีรอยร้าว หรือกำลังจะถูกรื้อออกไป
๓. คูเมืองเก่ากำลังจะตื้นเขินหรือถูกถม หรือปรับระดับ

การเป็นเมือง

เมื่อหลายพันปีที่ผ่านมา มนุษย์รู้จักการรวมกลุ่มกันเป็นชุมชนได้พยายามเลือกแหล่งทำเลมาหากินที่อุดมสมบูรณ์ที่สุด เพื่อเป็นที่ตั้งถิ่นฐานสำหรับกลุ่มชนของตน มีการดำเนินชีวิตโดยอาศัยธรรมชาติ เริ่มรู้จักเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ เมื่อรู้จักวิธีการที่จะดัดแปลงการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติมากขึ้น ในระยะต่อมาการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ได้มีการขยายตัวจากริมฝั่งแม่น้ำหรือชายฝั่งทะเล ซึ่งเป็นที่ราบค่อนข้างต่ำลุ่มต่ำเข้าไปในแผ่นดินหรือบริเวณที่สูงขึ้น เพื่อให้การดำรงชีวิตอยู่รอดเช่นเดียวกับริมฝั่งน้ำ จึงได้มีการขุดคูและสร้างคันดินกักเก็บน้ำขึ้น ซึ่งนับเป็นวิวัฒนาการและแสดงให้เห็นถึงความสามารถของมนุษย์ในการวางแผนระยะยาว คือ รู้จักแปรสภาพธรรมชาติที่แห้งแล้งให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ นอกจากจะเป็นประโยชน์โดยตรงแก่การเพาะปลูกและการดำรงชีพแล้ว ยังเป็นแนวล้อมรอบอาณาเขตแสดงความเป็นเจ้าของและป้องกันการรุกรานได้ หลังจากที่ได้ผ่านไป สภาพของการเป็นเมืองมีทั้งการขยายตัวและการหยุดชะงัก ไม่ว่าจะเป็นสิ่งก่อสร้างใดๆ ก็ตามย่อมมีการผุพังหลายไป แต่สภาพของคูน้ำ คันดินที่ชุมชนโบราณได้สร้างขึ้น หรือขุดล้อมอาณาเขตจะยังคงเหลือสภาพอยู่ ลักษณะดังกล่าวจะปรากฏให้เห็นเป็นตำแหน่งเมืองโบราณได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะเมื่อศึกษาจากภาพถ่ายทางอากาศ^{๑/}

จากเอกสารทางด้านประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในสมัยอารยธรรมเริ่มแรกนั้น ปรากฏว่าที่ราบปากแม่น้ำ เป็นเขตที่มีความอุดมสมบูรณ์ที่สุด เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐาน น่าจะเป็นแนวทางในการสันนิษฐานรูปแบบของคูน้ำคันดินของชุมชนโบราณที่มีความสัมพันธ์กับสภาพภูมิประเทศของท้องถิ่นด้วย ตามรายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีและประวัติศาสตร์ค้นพบว่าชุมชนโบราณส่วนใหญ่ตั้งอยู่บนที่ราบริมฝั่งแม่น้ำลุ่มต่ำ บางเมืองมีซากเนินดินล้อมรอบ บางเมืองมีแนวคูน้ำเก่าแสดงอาณาเขตเมือง แต่บางเมืองมีทั้งเนินดินและคูน้ำขนานกันไป เมืองใดมีมิได้ใช้เส้นทางน้ำธรรมชาติเป็นคูเมือง มักขุดทางเชื่อมถึงคูเมืองเพื่อเป็นทางให้น้ำผ่านเข้าออก ในเขตพื้นที่ดอนมักมีบ่อน้ำเป็นแห่งๆ หรือเก็บกักน้ำเพิ่มขึ้น หากชุมชนนั้นตั้งอยู่เชิงเขา มักปรากฏว่ามีการขุดทำร่องให้น้ำจากยอดเขาไหลเข้าสู่ตัวเมือง เอกสารต่างๆ มักเน้นให้เห็นความสำคัญของทางน้ำต่อการดำรงชีวิตและเพื่อการเพาะปลูก^{๒/}

^{๑/} ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา, "เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางในประเทศไทย", การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์ (ตุลาคม ๒๕๒๔) หน้า ๖-๗

^{๒/} Ibid., หน้า ๘

เมืองแต่ละเมืองจะมีการพัฒนาและขยายตัวทำให้ระยะเวลาหนึ่งเมืองจะมีขนาดไม่เท่ากัน โดยทั่วไปในภูมิภาคที่มีเมืองกระจุกกระจายอยู่ เมืองเหล่านั้นจะแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างกันทางด้านขนาด แต่ในการกำหนดขนาดเมืองโบราณไม่สามารถใช้ตัวกำหนดที่เป็นจำนวนประชากรได้ เพราะไม่ทราบจำนวนที่แน่นอน ดังนั้น ในการสันนิษฐานขนาดของเมืองโบราณอาจกำหนดได้จากขนาดของขอบเขตของเมืองที่ปรากฏให้เห็นได้ในปัจจุบัน ประกอบกับข้อมูลจากเอกสารหรือตำนานต่างๆ โดยประมาณ

ความหมายของคำว่า "เมือง" มีผู้ให้คำจำกัดความมากมายหลายลักษณะ อาทิ

"เมือง" คือ บริเวณที่มีสิ่งกันล้อม (enclosure) นั้นเอง และคำไทยเดิมที่เรียกว่า "เวียง" นั้น แปลว่า เมืองที่มีกำแพงล้อม^{๑/}

"เมือง" หมายถึง กลุ่มของการตั้งถิ่นฐานของประชากรที่มารวมกลุ่มกันในบริเวณใด บริเวณหนึ่ง^{๒/}

กลุ่มการตั้งถิ่นฐานที่ถูกจัดว่า เป็นการตั้งถิ่นฐานแบบเมืองขึ้นอยู่กับปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้เกิดการพัฒนาเป็นเมืองขึ้น สโจเบอร์ก (Sjoberg)^{๓/} ได้อธิบายถึงปัจจัย ๓ ประการที่จำเป็นคือ

๑. การพัฒนาทางด้านเทคโนโลยี
๒. สภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยในการสร้างผลิตผลทางการเกษตร
๓. โครงสร้างของสังคมที่เปลี่ยนไป เช่น มีการแบ่งงานกันทำตามความชำนาญ

(division of labour) เกิดเป็นองค์กรทางสังคม

มีมฟอร์ด^{๔/} มีความคิดว่า การสร้างเมืองมักเริ่มต้นจากบริเวณที่อุดมสมบูรณ์ มีสภาพธรรมชาติอำนวยความสะดวกและปลอดภัย ต่อการดำรงชีวิตและการติดต่อกับเขตอื่นๆ

^{๑/} ณิช หิณฺฐิระนันท์, เมืองพิษณุโลกในด้านของการตั้งถิ่นฐานมนุษย์, รายงานผลการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก, ๒๕-๒๗ มกราคม ๒๕๒๒. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๓) หน้า ๗๑

^{๒/} สมชาย เตชะพรหมพันธุ์, ภูมิศาสตร์เมือง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๒๒) หน้า ๑

^{๓/} อนุชาติ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา, ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณสมัยทวารวดี บริเวณตำบลคูบัว, วิทยานิพนธ์ ๒๕๒๕ หน้า ๔

^{๔/} ผ่องศรี วนาสินและทิวา สุภจรรยา, op. cit. หน้า ๑๓๖

แนวความคิดของการเป็นเมือง ตามนักภูมิศาสตร์ที่มีคตินิยมแบบ Environmentalism^{๑/} เชื่อว่า เมืองจะเกิดขึ้นในตำแหน่งที่มีความเหมาะสม และส่งเสริมโดยภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งเป็นตำแหน่งที่จะทำให้ได้เปรียบ และดำเนินความเป็นอยู่เป็นอย่างดี เช่น มีโครงสร้างของภูมิประเทศที่เหมาะสมหรือเหมาะสมในแง่ที่เป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น

นักภูมิศาสตร์บางท่าน เชื่อว่า เมืองจะเริ่มเกิดขึ้นในตำแหน่งที่มีการบรรจบกันของเส้นทางคมนาคมหลายๆ ชนิด (Break in transportation) เช่น บริเวณที่มีทางบก และทางน้ำมาบรรจบกัน หรือตามทางแยกหรือบริเวณขุมนมของเส้นทางคมนาคมที่เป็นชุมทาง

ดังนั้น รูปแบบและลักษณะเฉพาะของเมือง จึงขึ้นอยู่กับอิทธิพลของสิ่งแวดล้อม อาทิ สภาพภูมิอากาศ สภาพภูมิประเทศ และแหล่งน้ำ ฯลฯ กล่าวคือ การตั้งถิ่นฐานของชุมชนส่วนใหญ่ จะตั้งอยู่ในที่ราบที่อำนวยความสะดวกหรือที่ราบระหว่างหุบเขา โดยปกติแล้วจะมีการเคลื่อนย้ายจากที่มีอุปสรรคไปสู่ที่ดีขึ้นกว่าเดิม จนหมดหนทางแล้วก็จะย้ายไปสู่ที่มีความยากลำบากขึ้น คือจากที่ราบไปสู่ที่ดอน

การจัดลำดับความสำคัญของเมือง

๑. การศึกษาทำเลที่ตั้งของเมือง (Town site)

เป็นการศึกษาการกระจายตัวของเมืองที่เกิดขึ้นในตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใด โดยวิเคราะห์ว่ามีความเหมาะสมหรือมีตัวกำหนดในแง่ใดบ้างที่ส่งผลต่อการได้เปรียบเสียเปรียบอันเนื่องมาจากทำเลที่ตั้งของแต่ละเมือง ซึ่งมีประเด็นที่ควรพิจารณาอยู่ ๒ ประการ ดังนี้^{๒/}

- ๑.๑ ศึกษาผลอันเนื่องมาจากสภาพแวดล้อมทางกายภาพในตำแหน่งที่เมืองตั้งอยู่
- ๑.๒ ศึกษาความสัมพันธ์ของตำแหน่งที่ตั้งกับสภาวะแวดล้อมภายนอก หรือดูเมืองกับ

ความสัมพันธ์ภายนอก

ประเด็นแรก ตามความเห็นของเลอง และมอร์แกน (Leong and Morgan)

ได้กำหนดไว้ ดังนี้

ก. ตำแหน่งที่เป็นแหล่งทรัพยากร (Resource site) เป็นตำแหน่งที่ให้ความเหมาะสม เพราะเมืองไปตั้งในแหล่งทรัพยากร ซึ่งจะเป็นทรัพยากรแร่ธาตุ หรือทรัพยากรทางด้านพลังงานต่างๆ แต่เมืองในลักษณะนี้ระยะของการเป็นเมืองอาจจะอยู่ไม่ได้นาน เพราะเมื่อ

^{๑/} สมชาย เตชะพรหมพันธุ์, op. cit. หน้า ๔

^{๒/} สมชาย เตชะพรหมพันธุ์, op. cit. หน้า ๔

หมดสิ้นทรัพยากรแล้ว ก็อาจทำให้เสื่อมสภาพและกลายเป็นเมืองร้างได้

ข. ตำแหน่งที่ให้ประโยชน์ในการป้องกันตนเอง (Defensive site) มักพบตั้งแต่เมืองบนยอดเขาจนกระทั่งเมืองที่เป็นเกาะหรือเมืองที่อยู่ติดริมฝั่งแม่น้ำ

ค. ตำแหน่งที่ให้ความปลอดภัยและให้โอกาสดำรงชีวิตได้ดี หรือเป็นตำแหน่งบนที่ราบ (Sheltered site) ซึ่งสามารถพัฒนาทุ่งเกษตรรอบๆ ตัวเมืองขึ้นได้

ประเด็นที่สอง ตามความเห็นของเลอง และมอร์แกน (Leong and Morgan) ได้แบ่งประเภทต่างๆ ดังนี้

ก. มีทำเลที่ตั้งติดกับเส้นทางคมนาคม (Linear Situation) สามารถติดต่อกับโลกภายนอกได้สะดวก

ข. ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่ติดพรหมแดนหรืออยู่ระหว่าง

- บริเวณที่ติดต่อกันของภูเขาและพื้นที่ราบซึ่งมีแนวโน้มที่จะเป็นศูนย์กลางการค้าแลกเปลี่ยน

- บริเวณที่ติดต่อกันระหว่างทะเลทรายและทุ่งหญ้า

- บริเวณที่ติดต่อกันระหว่างแผ่นดินกับทะเลมีแนวโน้มที่จะเป็นเมืองท่าที่สำคัญ

ค. เป็นศูนย์กลางหรือกึ่งกลางของภูมิภาค

- ศูนย์กลางทรัพยากร

- ศูนย์กลางเส้นทางคมนาคม

- ศูนย์กลางการบริหาร

หลักการที่ใช้ศึกษาทำเลที่ตั้งของเมืองหรือแหล่งของการตั้งถิ่นฐานทางโบราณคดีของ Butzer จะยึดหลักในการศึกษาปัจจัยขั้นพื้นฐานทางธรณีสัณฐาน (Geomorphological)^{๑/}ซึ่งมีลักษณะบางประการที่คล้ายกับความเห็นของเลอง และมอร์แกน (Leong and Morgan) ดังนี้

๑. บริเวณที่เกิดจากการทับถมของตะกอนที่น้ำพัดพามา (Alluvial site) หมายถึง แหล่งโบราณคดีที่เกิดบริเวณที่ราบลุ่ม (Alluvial plain) ซึ่งมีการทับถมของตะกอนที่น้ำพัดพามาในระยะเวลาดังๆ กัน

๒. บริเวณที่เกิดการทับถมแถบทะเลสาบหรือหนองน้ำ (Lacustrine site) หมายถึง แหล่งโบราณคดีที่อยู่บริเวณทะเลสาบ ซึ่งที่อยู่อาศัยในสมัยโบราณจะอยู่บนฝั่งล้อมรอบส่วนที่เป็นน้ำ

^{๑/} อนุชาต ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา, op. cit. หน้า ๘

ค. เมืองที่ทำหน้าที่กระจายสินค้าไปยังภูมิภาคอื่นๆ เช่น เมืองท่าส่งเข้า เมืองท่าส่งออก

สำหรับ ศาสตราจารย์ เกดเดส^{๑/} (Geddes) ได้ให้ความเห็นว่า "เมือง" (Town) ควรจำแนกประเภทตามประโยชน์ใช้สอย (social function) โดยแบ่งออกเป็น

๑. เมืองปฐมภูมิหรือเมืองเกษตรกรรม (Primary) คือเมืองที่มีเศรษฐกิจพื้นฐานขึ้นอยู่กับการผลิต เช่น เหมืองแร่ อุตสาหกรรม เกษตรกรรมและท่าเทียบเรือ เป็นต้น

๒. เมืองทุติยภูมิ หรือเมืองการค้าและบริการ (Secondary) คือเมืองที่มีเศรษฐกิจพื้นฐานขึ้นอยู่กับตลาด เช่น การค้า การส่งสินค้าเข้า-ออก และคลังสินค้า เป็นต้น

๓. เมืองตติยภูมิ หรือเมืองที่พักอาศัย (Tertiary) คือมีบ้านเรือน มีสถานที่พักผ่อนหย่อนใจ มีเขตเมืองเก่า มีมหาวิทยาลัย เป็นต้น

ค. ขนาดของเมือง

การพิจารณาลักษณะของการเป็นเมือง หรือความเป็นมาของเมืองโบราณแต่ละเมือง รวมทั้งขนาดของเมืองอาจช่วยให้เราทราบถึงสถานภาพของเมืองนั้นว่า ในอดีตมีความสำคัญหรือยิ่งใหญ่ขนาดน้อยเพียงไร ส่วนประโยชน์ที่จะได้รับก็คือ เราจะนำมาพิจารณาถึงขนาดของโครงการที่จะอนุรักษ์เมืองโบราณแต่ละเมือง

จี.เค. ซิปฟ์ (G.K. Zipf) ได้กล่าวถึงการขยายตัวของเมือง ว่าเมืองแต่ละเมืองมีภาวะการขยายตัวที่มีระดับใกล้เคียงกัน เมืองทุกๆ เมืองมีความเจริญใกล้เคียงกัน การพัฒนาตัวเองของเมืองแต่ละเมืองได้ปรับขนาดไม่ให้ห่างกันมากนัก ตามธรรมชาติของการวิวัฒนาการของเมืองเอง การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจของเมืองจะได้รับการเสริมแรงทางด้านเศรษฐกิจจากห้วงเกษตรกรรมรอบๆ ตัวเมือง ขนาดของห้วงเกษตรกรรมที่เป็นเขตอิทธิพลของตัวเมืองจะมีขนาดใหญ่หรือเล็กก็ขึ้นโดยตรงกับขนาดของเมืองด้วย เมืองขนาดใหญ่จะมีเขตได้รับอิทธิพลหรือบริเวณบริการกว้างขวางกว่าเมืองขนาดเล็ก โดยที่ความแตกต่างทางด้านขนาดของเขตอิทธิพล หรือบริเวณบริการของเมืองนั้น จะมีความแตกต่างที่มีระดับลดหลั่นลงมาตามระดับขนาดของเมือง

แต่ในบางกรณีขนาดของเมืองจะมีการขยายตัวเร็วหรือช้าขึ้นอยู่กับโครงสร้างตามหน้าที่ของเมืองๆ นั้น เช่น หน้าที่ในการผลิตทางอุตสาหกรรม ศูนย์กลางการบริหารราชการ และการปกครอง เป็นต้น ถ้าเมืองใดมีหน้าที่หลายอย่างรวมอยู่ในเมืองเพียงเมืองเดียว จะทำให้เมืองนั้น

^{๑/} Arthur Korn, History Builds the Town (Great Britain: Lund Humphries and Co. Ltd., ๑๙๕๓) p.๓

ขยายตัวเร็วกว่าเมืองอื่นๆ

นอกจากนั้น ขนาดของเมืองอาจมีการเปลี่ยนแปลงอาณาบริเวณที่เป็นเขตเมืองโดยรวมเอาอาณาบริเวณรอบๆ เขตเมืองนั้นเข้ามา ทำให้พื้นที่ของเขตเมืองนั้นมีขนาดกว้างใหญ่ขึ้น

๔. ลำดับศักดิ์ของเมือง (Urban Hierarchy)

เมืองแต่ละเมืองจะมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ความแตกต่างกันของเมืองสามารถนำมาใช้เป็นเกณฑ์ในการแบ่งประเภทของเมือง เกณฑ์โดยทั่วไปจะถือเอาตัวกำหนดต่างๆ เป็นหลักในการจำแนกในแต่ละลำดับศักดิ์ ตัวกำหนดที่สำคัญสามารถจำแนกได้ดังนี้

- ก. ขนาดของประชากร (population size)
- ข. โครงสร้างตามหน้าที่ต่างๆ (Functional Structure)

ฟิลบริค (Philbrick) ได้แบ่งลำดับศักดิ์ของเมืองไว้ดังนี้

- ๑. มหานครระดับชาติ (National metropolis)
- ๒. มหานครระดับภูมิภาค (Regional metropolis)
- ๓. เมืองในระดับภูมิภาค (Regional City)
- ๔. นคร (City)
- ๕. เมือง (Town)
- ๖. หมู่บ้าน (Village)
- ๗. กลุ่มบ้าน (Hamlets)

สำหรับการลำดับศักดิ์ของเมืองตามลำดับขั้นของการตั้งถิ่นฐาน แบ่งออกเป็น

- ๑. ชนบทรอบนอก (Rural)
- ๒. กลุ่มบ้าน (Hamlets)
- ๓. หมู่บ้าน (Village)
- ๔. เมืองบริวาร (Sub-Town)
- ๕. เมืองรอง (Town)
- ๖. เมืองใหญ่ (Major Town-City)
- ๗. เมืองหลวง (Major City)
- ๘. มหานคร (World City)

แต่โดยทั่วไปการลำดับศัภย์ของเมืองมีอยู่ ๔ ลำดับ ดังนี้คือ

๑. นคร (City)
๒. เมือง (Town)
๓. หมู่บ้าน (Village)
๔. กลุ่มบ้าน (Hamlets)

ลักษณะของการเป็นเมืองของเมืองโบราณที่สำคัญในเขตพื้นที่ศึกษา สามารถนำมาพิจารณาเป็นตัวอย่างได้ ดังนี้

เมืองสุโขทัย

เมืองสุโขทัยตั้งอยู่ในระหว่างอาณาจักรลานนา ทางทิศตะวันตกติดต่อกับสหพันธรัฐมอญ โดยผ่านบ้านด่านลานหอยตรงไปพม่า ทางทิศตะวันออกติดต่อกับพิษณุโลก อุตรดิตถ์ มีเส้นทางหนึ่งที่สามารถติดต่อกับอาณาจักรกัมพูชาได้อีกทางหนึ่ง คือ ผ่านนครไทย เพชรบูรณ์ ศรีเทพ ข้ามแม่น้ำมูลกับผ่านทางลพบุรี สระบุรี นครราชสีมา ดังนั้น จากที่ตั้งของเมืองสุโขทัยในอดีตจึงอาจจะเป็นทางผ่านหรือชุมทางของเมืองในภูมิภาคส่วนหนึ่งก็ได้

เมื่อพิจารณาจากสภาพทางภูมิศาสตร์จะเห็นได้ว่า ทางทิศเหนือและทิศตะวันตกเป็นภูเขา ทิศตะวันออกจดทิศใต้เป็นที่ราบ ๒ ผังแม่น้ำยม ดังนั้น การติดต่อกับประเทศข้างเคียงจึงกระทำได้เฉพาะทางด้านทิศตะวันออกจดทิศใต้ อาณาเขตของเมืองที่ติดต่อกับเมืองสุโขทัยทางด้านนี้คือเมืองพิษณุโลก และเมืองกำแพงเพชร

ทางด้านทิศตะวันออกจดทิศใต้นั้นเป็นบริเวณที่มีการเพาะปลูก เพราะเป็นที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ ดินจึงมีความอุดมสมบูรณ์สูง จึงเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญรวมทั้งบริเวณที่อยู่รอบๆ เมือง และตั้งแต่อำเภอรุ่งเสี้ยวมาจนถึงอำเภอสรีลชนาลัย โดยเฉพาะทางตอนเหนือของเมืองศรีลชนาลัย ถ้ามองในลักษณะภูมิประเทศแล้ว กำลังทรัพยากรและพื้นฐานทางเศรษฐกิจ ดังนั้น ขอบเขตแห่งอำนาจของชุมชนสุโขทัยจึงไม่กว้างขวางมากนัก หัวใจแคว้นแคว้นสุโขทัยจึงควรเป็นอาณาจักรตามแนวทางเชื่อมโยงทางการเกษตรโดยแท้^{๑/}

พื้นฐานทางเศรษฐกิจ ทางด้านการเกษตรไม่อุดมสมบูรณ์มากนัก ตามหลักฐานจีนเคยกล่าวไว้ว่า สุโขทัยในบางครั้งต้องสั่งข้าวจากดินแดนทางตอนใต้คือ ลพบุรี ผลผลิตทางการเกษตรสมัยโบราณขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำ สำหรับสภาพที่ตั้งของเมืองสุโขทัยนั้นต้องมีที่เก็บกักน้ำ มีทั้งตระพัง และเขื่อน เพื่อเก็บกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง ส่วนฤดูฝนน้ำจะเกิดภัย

^{๑/} ชิดา สาระยา, "สภาพเศรษฐกิจของสังคมสุโขทัย", วารสารธรรมศาสตร์, ปีที่ ๗ เล่มที่ ๑

ธรรมชาติ คือในฤดูฝนจะเกิดน้ำหลากและน้ำจะล้นตลิ่งทั้ง ๒ ฝั่งแม่น้ำ ทำให้ที่ราบริมฝั่งแม่น้ำมีน้ำท่วมทุกปี จะเห็นได้ว่าสุโขทัยไม่ใช่เมืองที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดในพื้นที่ส่วนนี้ แต่อาจจะเป็นศูนย์กลางทางการค้าหรือเมืองผ่านของการค้าที่สำคัญ สำหรับทางด้านเกษตรกรรม ผลผลิตที่ได้คงจะพอเลี้ยงตัวเมือง แต่บางฤดูอาจจะต้องอาศัยการติดต่อซื้อขายจากเมืองลูกหลวงหรือเมืองการค้าอื่นๆ รายได้ทางเศรษฐกิจอีกประเภทหนึ่งได้มาจาก การค้าขายเครื่องปั้นดินเผา เส้นทางการค้าสำหรับสินค้าประเภทนี้สันนิษฐานว่ามี ๒ ทางคือ ทางตะวันตก ผ่านจังหวัดตากออกไปมาะตะมะ จะมีนักเดินเรือชาวอินเดียจากอาหรับมารับอีกทอดหนึ่ง อีกเส้นทางหนึ่งคือ จะส่งลงมาตามลำน้ำต่างๆ ทางตอนใต้ เพื่อส่งต่อไปยังอินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ และชวา ในเรื่องของการค้า สุโขทัยอาจได้ผลประโยชน์ เพราะว่ามีสัมพันธไมตรีหรือดินแดนเหล่านั้นยอมรับความมีอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินในบางสมัย

ดังนั้น ในการพิจารณาเรื่องทำเลที่ตั้งของเมืองสุโขทัย จะเป็นไปในลักษณะดังนี้ คือ บริเวณที่ตั้งจะเป็นตำแหน่งที่ให้ความปลอดภัย จึงให้อากาศดำรงชีวิตได้ดีในบางส่วนของพื้นที่ คือ ในบริเวณที่เกิดจากตะกอนที่น้ำพัดพามาจะมีความอุดมสมบูรณ์ และส่วนพื้นที่ที่อยู่ทางตอนเหนือและทางตะวันออกจะเป็นที่ราบสูงและภูเขาในอดีต เมืองสุโขทัย เป็นชุมทางของเมืองในภูมิภาคอื่นหรือเป็นเมืองผ่านของการค้าสำหรับเมืองที่อยู่ทางตอนเหนือและทางตอนใต้

รูปแบบและหน้าที่ของเมืองสุโขทัย เป็นเมืองที่ทำหน้าที่ในการบริหารเป็นกิจกรรมที่เด่นที่สุด จึงเป็นศูนย์กลางการบริหาร เมืองในลักษณะนี้จึงทำหน้าที่เป็นเมืองหลวง และทำหน้าที่ทางวัฒนธรรมและอารยธรรม คือ เป็นศูนย์กลางศาสนา ศิลปวัฒนธรรม และการศึกษา รวมทั้งเป็นเมืองขนถ่ายสินค้า โดยเฉพาะเป็นเมืองที่มีตำแหน่งที่เป็นเหมือนกับทางผ่านระหว่างภูมิภาคหรือระหว่างเขตต่อเขต จัดเป็นเมืองประเภทหุติยภูมิ

เมืองสุโขทัยมีขนาด ๑,๖๐๐ เมตร x ๒,๐๐๐ เมตร หรือเท่ากับ ๓,๒๐๐,๐๐๐ ตารางเมตร หรือประมาณ ๓.๒ ตารางกิโลเมตร นับว่าเป็นเมืองขนาดกลางในช่วงสมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์และพ่อขุนบาลเมือง อาณาจักรสุโขทัยได้ขยายออกไปเรื่อยๆ ครอบคลุมพื้นที่เมืองลูกหลวงทั้ง ๔ คือ ศรีสัชานาลัย ชากังราว สระหลวงและสองแคว ลัทธิการปกครองได้มาจากอินเดีย เป็นแบบกระจายอำนาจและมีความสัมพันธ์ทางด้านเครือญาติ จึงทำให้อาณาจักรสุโขทัยไม่มีการบุพองกันเองระหว่างเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองบ่อยครั้งนัก

เมืองสุโขทัยจึงจัดได้ว่าเป็นเมืองในระดับภูมิภาค (Regional City) หรือเมืองหลวง (Major City) ของภาค

เมืองกำแพงเพชร

เมืองกำแพงเพชรตั้งอยู่ในระหว่างเส้นทางคมนาคมจากเมืองมอญในประเทศพม่า มายังภาคกลางของไทย จึงเป็นเมืองสำคัญในทางยุทธศาสตร์ สันนิษฐานว่า กำแพงเพชรเคยเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรโยนกนคร และเคยเป็นเมืองมาก่อนสมัยสุโขทัย ตามหลักฐานในตำนานสิงหนวัติ कुमार ได้กล่าวถึงอาณาจักรเขตอาณาจักรโยนกนคร ชี้ให้เห็นว่าดินแดนแถบนั้นมีเมืองกำแพงเพชรอยู่แล้ว สันนิษฐานว่าเมืองนี้อาจจะเป็นเมืองดั้งเดิมอยู่แล้วคู่กับเมืองนครชุม อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิง

สภาพภูมิประเทศเป็นที่ราบบนฝั่งแม่น้ำปิง เป็นตำแหน่งยอดของที่ราบรูปพัด ซึ่งเกิดจากแม่น้ำปิงล้นฝั่ง และจะลาดเอียงสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำยมและน่าน โดยเฉพาะบริเวณริมสองฝั่งแม่น้ำปิง ดินมีความอุดมสมบูรณ์ดี แม่น้ำปิงช่วยให้บริเวณนี้ไม่แห้งแล้งนัก และช่วยให้พื้นที่ทางการเกษตรที่อยู่โดยรอบซึ่งเป็นที่ราบจะได้รับความชุ่มชื้น

พื้นฐานทางเศรษฐกิจส่วนใหญ่ คือการทำนาที่ต้องอาศัยน้ำฝน บางทีอาจเกิดอุทกภัยเพราะถึงฤดูน้ำหลากและน้ำล้นตลิ่งถึง ๒ ฝั่ง ในสมัยกรุงศรีอยุธยาพม่าพยายามที่จะยึดเมืองกำแพงเพชร เพื่อใช้เป็นที่พักข้าว เนื่องจากมีสภาพภูมิศาสตร์เหมาะสมเพราะมีที่ราบที่อุดมสมบูรณ์ มีการติดต่อซื้อขายระหว่างเมืองบริวารที่อยู่โดยรอบ โดยเฉพาะการติดต่อกับเมืองสุโขทัย

ในการพิจารณาเรื่องทำเลที่ตั้งของเมืองกำแพงเพชร จะเป็นไปในลักษณะดังนี้ คือ มีทำเลที่ตั้งอยู่ในระหว่างเส้นทางคมนาคม (Linear Situation) สามารถติดต่อกับเมืองต่างๆ ได้สะดวก อาจจะเป็นศูนย์กลางเส้นทางคมนาคมของภูมิภาคและเป็นตำแหน่งที่อยู่บนที่ราบ (Sheltered site) ซึ่งสามารถพัฒนาทุ่งเกษตรรอบๆ ตัวเมืองขึ้นได้

รูปแบบและหน้าที่ของเมืองกำแพงเพชร เป็นเมืองที่มีความสำคัญที่กษัตริย์สุโขทัยส่งบุคคลในราชวงศ์หรือข้าราชการที่ไว้วางพระราชทัณฑ์ไปครองเมืองนี้ โดยมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงและเมืองหน้าด่านของสุโขทัย ในสมัยอยุธยาและกรุงธนบุรียังเป็นเมืองหน้าด่านอยู่ เพราะอยู่ในเส้นทางคมนาคมที่กองทัพพม่าและกองทัพลานนาจะยกทัพเข้ามาและเดินทัพผ่านไปยังภาคกลางของไทย ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ มีฐานะเป็นเมืองชั้นโทคือ เป็นเมืองที่มีความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์ เมืองในลักษณะนี้จึงทำหน้าที่ในการป้องกันหรือเป็นเมืองฐานทัพ และทำหน้าที่ในการผลิตทางการเกษตร รวมทั้งยังเป็นเมืองสำคัญที่มีวัดวาอารามเป็นจำนวนมาก จัดอยู่ในประเภทเมืองปริมณภูมิ

เมืองกำแพงเพชร มีขนาด ๒,๒๐๐ เมตร x ๗๐๐ เมตร หรือเท่ากับ ๑,๕๔๐,๐๐๐ ตารางเมตร หรือประมาณ ๑.๕๔ ตารางกิโลเมตร เป็นเมืองขนาดเล็ก แต่มีเมืองบริวารเช่น เมืองไตรตรังษ์ เมืองคณฑี เมืองบางพาน ฯลฯ อยู่โดยรอบ

เมืองกำแพงเพชรจึงจัดได้ว่า เป็นเมืองขนาดเล็กเมืองหนึ่ง (Town) และมีฐานะเป็นเมืองบริวาร (Sub-Town) และเป็นเมืองหน้าด่านของกรุงสุโขทัย

เมืองพิจิตร

เมืองพิจิตร ตั้งอยู่บนที่ราบเป็นส่วนใหญ่ มีแม่น้ำ ๒ สายไหลผ่านคือ แม่น้ำน่านและแม่น้ำยม ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านจะเป็นที่ราบสูง ด้านตะวันออกเป็นป่าไม้เบญจพรรณ ซึ่งมีเขตติดต่อกับจังหวัดพิษณุโลกและเพชรบูรณ์ ด้านตะวันตกเป็นป่าไม้เบญจพรรณติดต่อกับจังหวัดกำแพงเพชร เป็นเมืองที่ความเหมาะสมในเรื่องที่ตั้ง มีระยะทางห่างจากเมืองสุโขทัยโดยใช้เวลาเดินทาง ๒ วัน ซึ่งสามารถติดต่อบัญชาได้สะดวก เช่นเดียวกับเมืองกำแพงเพชรและเมืองพิษณุโลก

ตามสภาพทำเลที่ตั้งของเมืองพิจิตรนับว่า เป็นเมืองที่มีป่าไม้มากเมืองหนึ่ง และเป็นเมืองที่มีความอุดมสมบูรณ์ทางการเกษตรกรรมเพราะมีแม่น้ำ ๒ สายไหลผ่าน ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองจึงเป็นแหล่งทรัพยากร (Resource site) และมีทำเลที่ตั้งที่ให้ความปลอดภัยและให้โอกาสดำรงชีวิตได้ดีหรือเป็นตำแหน่งบนที่ราบ (Sheltered site) ซึ่งสามารถพัฒนาทุ่งเกษตรรอบๆ ตัวเมืองขึ้นได้

รูปแบบและหน้าที่ของเมืองพิจิตรเป็นไปในรูปแบบของเมืองที่เป็นฐานทัพ คือ ตั้งแต่สมัยพระยาภาณุจนราชบุตรโอรสของพระยาโคตรบองเทเวราช ได้สถาปนาเมืองพิจิตรขึ้นใหม่เพื่อเป็นการแผ่อำนาจจักรและให้มีฐานะเป็นเมืองหน้าด่าน ในสมัยสุโขทัยยังคงมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงและเมืองบริวาร และต่อมาในสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์มีฐานะเป็นเมืองตรีหรือหัวเมืองชั้นนอก นอกจากนั้น ยังเป็นเมืองที่มีหน้าที่ส่งถ่ายสินค้าคือ มีเศรษฐกิจพื้นฐานทางการนำทรัพยากรมาใช้ เช่น ป่าไม้ เป็นต้น จึงจัดอยู่ในประเภทเมืองปฐมภูมิ และทุติยภูมิ

เมืองพิจิตรมีขนาด ๔๒๕ เมตร x ๑,๔๖๓ เมตร เท่ากับ ๖๒๑,๗๗๕ ตารางเมตร หรือประมาณ ๐.๖๒ ตารางกิโลเมตร เป็นเมืองขนาดเล็ก

เมืองพิจิตรจัดได้ว่าเป็นเมืองขนาดเล็กเมืองหนึ่ง (Town) และมีฐานะเป็นเมืองบริวาร (Sub-Town) และเป็นเมืองหน้าด่านของกรุงสุโขทัย

เมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลก ตั้งอยู่เกือบจะเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทางภาคเหนือ คืออยู่ระหว่างดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนกลางและดินแดนภาคเหนือ มีแม่น้ำสายสำคัญ ๒ สายคือ แม่น้ำน่านและแม่น้ำยม สามารถควบคุมเส้นทางได้สะดวก เป็นที่ดอนน้ำไม่ท่วมในขณะที่ยังบริเวณโดยรอบออกไปเป็นที่ลุ่มต่ำเหมาะแก่การทำนา

ที่ตั้งเดิมอยู่ริมแม่น้ำน่านด้านตะวันออกตรงวัดจุฬามณี มีชุมชนขนาดเล็กซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นชุมชนของขอม เมื่อขอมหมดอำนาจ ไทยจึงได้เข้าครอบครองแทน ภายหลังชุมชนได้มีการขยายตัวเป็นเมืองบทบาทในการทำศึกสงครามจึงมีมากขึ้นทุกขณะ ฉะนั้น จึงมีความจำเป็นที่จะต้องย้ายเมืองไปยังทำเลดีกว่า โดยมีลักษณะภูมิประเทศที่เหมาะสมในการป้องกันข้าศึก

หลังจากที่ชุมชนย้ายไปตั้งเมืองใหม่ด้วยเหตุที่ชุมชนมีขนาดใหญ่ขึ้น บริเวณนั้นเป็นทำเลที่เหมาะสมในการทำมาหากิน เพราะเป็นพื้นที่ราบลุ่ม ที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์ทำการเพาะปลูกได้ดี การเพาะปลูกทำนาได้ผลผลิตพอเลี้ยงประชากรจำนวนมากได้ นอกจากนั้น ยังสะดวกในการคมนาคมติดต่อ สะดวกในการใช้น้ำ เพื่อดำรงชีวิตและเพื่อการเกษตรกรรม ดังนั้น ที่ตำบลท่าทองซึ่งเป็นที่ตั้งชุมชนที่ตั้งเมืองที่ย้ายมาใหม่ และบริเวณนี้จึงมีความสำคัญมาแต่เดิม

การพิจารณาทำเลที่ตั้งของเมืองพิษณุโลก เป็นไปในลักษณะดังนี้คือ เป็นตำแหน่งที่ให้ประโยชน์ในการป้องกันตนเอง (Defensive site) เพราะเป็นเมืองที่ติดริมฝั่งแม่น้ำ และยังให้ความปลอดภัย ประชากรสามารถดำรงชีวิตได้ดี ซึ่งสามารถพัฒนาทุ่งเกษตรรอบๆ ตัวเมืองขึ้นได้ รวมทั้งยังเป็นทำเลที่สามารถติดต่อกับเส้นทางคมนาคม (Linear Situation) เพราะตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางของอาณาจักรทางภาคเหนือ

รูปแบบและหน้าที่ของเมืองพิษณุโลก เป็นเมืองที่ทำหน้าที่เป็นท่าเรือสำหรับหยุดพักในการลำเลียงขนถ่ายสินค้าทางน้ำระหว่างเมืองสำคัญที่อยู่ทางด้านใต้กับด้านเหนือ เป็นแหล่งทรัพยากรของป่า สัตว์พาหนะ และพืชพรรณธัญญาหารเพื่อส่งไปยังเมืองหลวง ผลจากการย้ายเมืองใหม่ซึ่งมีสภาพภูมิประเทศที่เหมาะสม จึงทำหน้าที่เป็นเมืองหน้าด่าน และจากตำแหน่งที่ตั้งบนแผนที่เมืองพิษณุโลก นับเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญของภูมิภาคส่วนนี้ นอกจากนั้น ยังมีความสำคัญทางการเมืองและการปกครอง จะเห็นได้ว่าเมืองพิษณุโลกเมื่อครั้งที่มีความสัมพันธ์กับเมืองสุโขทัยเป็นอย่างมาก ผลกระทบทางการเมืองการปกครองใดๆ จะส่งผลกระทบต่อเมืองพิษณุโลกด้วย และเคยเป็นราชธานีของมณฑลสุโขทัยอยู่คราวหนึ่ง เมืองพิษณุโลกในอดีตจึงทำหน้าที่หลายอย่างประกอบกัน คือ

เป็นเมืองฐานทัพ เป็นแหล่งเกษตรกรรม เป็นเมืองป่าไม้ และเป็นเมืองท่าที่สำคัญของภูมิภาคนี้ เมืองพิษณุโลกจัดเป็นเมือง ๒ ประเภทคือ เป็นเมืองปฐมภูมิและเมืองทุติยภูมิ

เมืองพิษณุโลกมีขนาด ๒,๔๐๐ เมตร x ๖๐๐ เมตร หรือเท่ากับ ๑,๔๔๐,๐๐๐ ตารางเมตร หรือประมาณ ๑.๔๔ ตารางกิโลเมตร เป็นเมืองขนาดเล็ก แต่เดิมเป็นเพียงชุมชนขนาดเล็ก ต่อมาได้ย้ายจากเมืองเดิมไปสร้างเมืองใหม่ จึงทำให้เมืองมีขนาดใหญ่ขึ้น เพื่อความเหมาะสมในการป้องกันข้าศึกและปรับตัวให้เข้ากับการขยายตัวของชุมชน และการผันแปรทางการเมืองของเมืองสุโขทัย เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้จำเป็นต้องยอมรับบทบาทความสำคัญของเมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลกจัดได้ว่าเป็นเมืองขนาดเล็ก (Town) และมีฐานะเป็นเมืองบริวาร (Sub-Town) และเป็นเมืองหน้าด่านของกรุงสุโขทัย

การจัดลำดับความสำคัญของศาสนสถาน

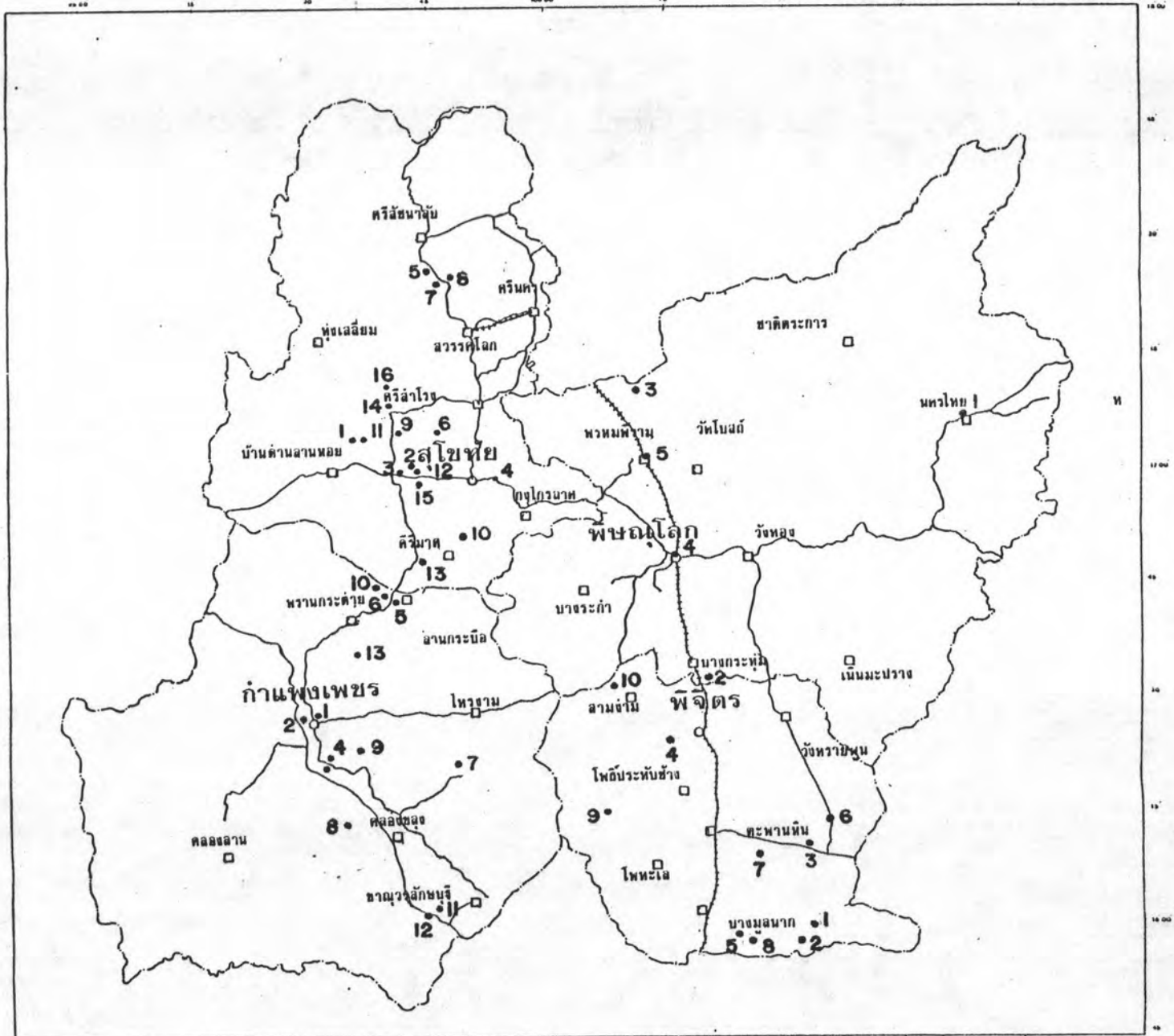
ลำดับความสำคัญของวัด

ลำดับที่ ๑	นครวาสี	เป็นวัดที่กษัตริย์หรือเจ้านายสร้างขึ้นในเขตเมือง ส่วนใหญ่จะเป็นพระอารามหลวง
ลำดับที่ ๒	คามวาสี	เป็นวัดที่สร้างไว้เพื่อเป็นศูนย์กลางของชุมชนหรือหมู่บ้าน
ลำดับที่ ๓	อรัญญวาสี	เป็นวัดที่สร้างขึ้นในบริเวณที่ห่างไกลจากตัวเมือง เพื่อใช้สำหรับพระสงฆ์ที่มุ่งหาความสงบทางวิปัสสนา

รายละเอียดประกอบการพิจารณาลำดับความสำคัญ

๑. อายุ สมัย
๒. เป็นวัดที่กษัตริย์สร้าง
๓. มีชื่อปรากฏในตำนาน หรือพงศาวดารหรือจารึก
๔. มีลักษณะพิเศษหรือมีความเป็นเอกลักษณ์ทางด้านสถาปัตยกรรม^{๑/}
๕. มีผลงานทางด้านศิลปกรรมที่งดงามปราณีตและหาดูได้ยาก
๖. ได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานไว้แล้ว
๗. มีที่ตั้งอยู่บริเวณริมน้ำ
๘. มีที่ตั้งอยู่ใจกลางเมือง
๙. มีที่ตั้งอยู่ใกล้กับเส้นทางคมนาคม

^{๑/} หากจะพิจารณาแบบอย่างของศิลปกรรมยุคใด ควรใช้ศิลปกรรมยุคนั้นเป็นหลัก และถ้ามีแบบอย่างของศิลปกรรมที่เก่ากว่า ควรถือเป็นลักษณะพิเศษเพื่อประกอบความสำคัญ

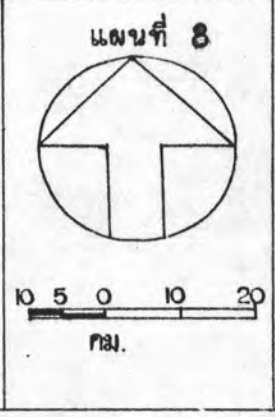

แนวทางเพื่ออนุรักษ์โบราณสถานในเขตพื้นที่ภาคเหนือตอนล่าง
 กำแพงเพชร ลุขไทย์ พิจิตร พิบูลย์โลก

แหล่งที่ตั้งเมืองโบราณ

รายชื่อโบราณสถานตามตารางประกอบ

เลขที่	รุ่ง แวง	เทื่อ ตะวันออก	บ้าน (สถานที่)	ตำบล	อำเภอ	
1	0 16 99	/ 29 31	// 11 26	เมืองกาแพงเพชร เมืองกาแพงเพชร	หนองลิ่ง	เมืองกาแพงเพชร
2	16 99	28 30	36 38	นครชุม	นครชุม	เมืองกาแพงเพชร
3	16 99	22 33	27 43	บางแก้วพระธาตุ เมืองไตรศรี	ไตรศรี	เมืองกาแพงเพชร
4	16 99	23 33	13 50	เทพนคร เมืองเทพนคร	เทพนคร	เมืองกาแพงเพชร
5	16 99	42 40	38 16	ทุ่งเมือง	วังตะแบก	พรานกระต่าย
6	16 99	43 39	01 30	ทุ่งมะวา	วังตะแบก	พรานกระต่าย
7	16 99	19 49	29 00	ไม่มีชื่อ	ทุ่งทราย	คลองขลุง
8	16 99	14 37	48 32	หัวถนน	หัวถนน	คลองขลุง
9	16 99	24 37	18 36	บอตาทุก	เทพนคร	เมืองกาแพงเพชร
10	16 99	44 38	40 41	คลองน้อย	หนองหัววัว	พรานกระต่าย
11	16 99	01 47	05 41	ไม่มีชื่อ	คอนแดง	ชาณุวรลักษบุรี
12	16 99	01 46	47 23	สระตาพรหม	คอนแดง	ชาณุวรลักษบุรี
13	16 99	34 36	56 40	วังพาน	เขาศรี	พรานกระต่าย

จังหวัดสุโขทัย

ที่มา : ผ.ศ.ทิวา ภูจักรธยา

เลขที่	รุ่ง แวง	เหนือ ตะวันออก	บ้าน (สถานที่)	ตำบล	อำเภอ
1	0 / // 17 05 24 99 36 57		ไม่มีชื่อ	วังน้ำขาว	บ้านด่านลานหอย
2	17 01 51 99 44 54		คลองน้อย	เมืองเก่า	เมืองสุโขทัย
3	17 01 00 99 42 40		เมืองเก่า เมืองสุโขทัยเก่า	เมืองเก่า	เมืองสุโขทัย
4	17 01 27 99 53 00		สวนไต้	บ้านสวน	เมืองสุโขทัย
5	17 27 20 99 46 13		เกาะน้อย	หนองอ้อ	ศรีสัชนาลัย
6	17 06 37 99 46 25		สระบัว	วังใหญ่	ศรีสำโรง
7	17 25 53 99 47 25		วัดเจดีย์เจ็ดแถว เมืองศรีสัชนาลัย	ศรีสัชนาลัย	ศรีสัชนาลัย
8	17 25 40 99 48 54		วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ	ศรีสัชนาลัย	ศรีสัชนาลัย
9	17 07 26 99 42 11		เกาะอิมัง	เมืองเก่า	เมืองสุโขทัย
10	16 51 32 99 49 44		คลองสามทวง	ทุ่งหลวง	คีรีมาศ
11	17 05 27 99 37 37		ไม่มีชื่อ	วังน้ำขาว	บ้านด่านลานหอย
12	7 01 32 99 45 40		หนองกะหังจิก	เมืองเก่า	เมืองสุโขทัย
13	16 47 35 99 44 57		หนองกลด เมืองศรีคีรีมาศหรือเมือง เพชร	ศรีคีรีมาศ	คีรีมาศ
14	17 10 42 99 41 52		วังมืด (1)	ขุนไกร	ศรีสำโรง

เลขที่	รุ่ง แวง	เทมื่อ ตะวันออก	บ้าน (สถานที่)	ตำบล	อำเภอ
15	17 00 00 99 45 00		ไม่มีชื่อ	บ้านกล้วย	เมืองสุโขทัย
16	17 11 47 99 41 28		วังมืด	ขุนไกร	ศรีสำโรง

จังหวัดพิจิตร

ที่มา : ศ.ส.ทิวา ญาจรรรยา

เลขที่	รุ้ง แวง	เหนือ ตะวันออก	บ้าน (สถานที่)	ตำบล	อำเภอ
1	0 / 15 59 100 34	// 07 14	โคกไต้	ห้วยรวม	บางมูลนาก
2	15 57 100 32	18 49	ไคร้ง (2)	ห้วยรวม	บางมูลนาก
3	16 10 100 34	18 51	ทับคล้อ (2)	ทับคล้อ	ตะพานหิน
4	16 24 100 17	45 52	เมืองเก่า เมืองพิจิตรเก่า	เมืองเก่า	เมืองพิจิตร
5	15 59 100 26	47 19	ห้วยเวียงไค้	วังกรด	บางมูลนาก
6	16 13 100 37	11 50	คลองเคื่อ	เขาทราย	ตะพานหิน
7	16 09 100 30	28 50	ทุ่งโพธิ์	ทุ่งโพธิ์	ตะพานหิน
8	15 58 100 26	58 59	โคปลาดุก	วังสำโรง	บางมูลนาก
9	16 16 100 09	19 38	ปมประตู	คลองเกลือเหลือง	โพธิ์ประทับช้าง
10	16 31 100 09	17 40	ทุ่งทะเนียด	หนองหลุม	สามงาม

จังหวัดพิษณุโลก

ที่มา : ผ.ศ.ทิวา สุขจรรยา

เลขที่	รัฐ แวง	เนื้อ ตะวันออก	บ้าน (สถานที่)	ตำบล	อำเภอ
1	0 17 100	/ 06 50	// 03 31	นครไทย เมืองนครไทย	นครไทย
2	16 100	32 20	13 30	โพธิ์แดง	ไผ่ล้อม
3	17 100	10 11	44 43	ทองโหลง	ดงปะคำ
4	16 100	49 15	22 58	เมืองพิษณุโลก เมืองพิษณุโลก	ในเมือง
5	17 100	02 12	26 10	พรหมพิราม (2)	พรหมพิราม

ความสัมพันธ์ของ เมืองหรือชุมชนโบราณ

ลักษณะของผัง เมือง

เมืองโบราณ

ลักษณะผัง เมืองโบราณของทั้ง ๔ จังหวัด สามารถพิจารณาได้ว่ามีรูปแบบได้ดังนี้ คือ สี่เหลี่ยมจัตุรัส หรือคล้ายรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสและรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ส่วนใหญ่จะได้รับอิทธิพลมาจาก มอญและ เขมร รวมทั้งอิทธิพลของพุทธศาสนาลัทธิหินยานผสมผสานกัน แต่ถ้าพิจารณารูปแบบของ เมืองโบราณตามวิธีการวิจัยของอาจารย์ทิวา ศุภจรรยา แล้วจะจัดอยู่ในลักษณะดังนี้

๑. รูปแบบสี่เหลี่ยมมน หมายถึง คูน้ำ คันดินที่มีลักษณะคล้ายรูปสี่เหลี่ยมมีด้าน ๔ ด้าน อยู่ในแนวตรงหรือเกือบตรง ที่เด่นชัดคือมุมทั้งสี่จะมีลักษณะมน ความยาวด้านตรงข้ามอาจใกล้เคียงกัน

๒. รูปแบบหลายเหลี่ยม หมายถึง รูปแบบของเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบอยู่ มากกว่า ๔ ด้านขึ้นไป แต่ละด้านอาจเป็นแนวตรงทุกด้านหรือตรงแต่เพียงด้านเดียว และมุมที่บรรจบอาจเป็นแบบเหลี่ยมมนหรือแบบเหลี่ยมมุม

ลักษณะของเมืองที่ได้รับอิทธิพลจากเขมรจะมีสระน้ำหรือสระพัง และตามคติทางพุทธศาสนา ลัทธิหินยานจะมีเขตอรัญญิกหรือพุทธอุทยาน^๑ ซึ่งเป็นเขตวัดที่อยู่รอบนอกของเมือง ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นป่าและมีวัดตั้งอยู่ห่างๆ กันเป็นระยะๆ

ส่วนแนวเขตเมืองจะมีทั้งกำแพงเมืองและคูเมืองล้อมรอบ อาจจะมี ๒ ชั้น หรือ ๓ ชั้น แล้วแต่ความสำคัญของเมือง ลักษณะของกำแพงเมือง อาจจะทำด้วยศิลาแลงหรืออิฐหรือหิน บางเมืองอาจจะทำเป็นคันดินสูงๆ โดยไม่ใช้วัสดุอื่นใดเลยก็ได้

วัดวาอาราม ส่วนใหญ่จะมีอยู่ทั้งในเมืองและนอกเมือง ส่วนที่อยู่ในเมืองจะกระจายกันอยู่ทั่วไป แต่จังหวัดพิษณุโลกมีลักษณะที่แตกต่างออกไปคือ วัดสำคัญจะอยู่ท้ายเมือง โดยมีถนนผ่ากลางพุ่งตรงไปสู่วัดสำคัญท้ายเมืองแล้วแยกออก ๒ ทางเมื่อถึงหน้าวัด และพระอารามจะอยู่คนละฟากกับพระราชวัง

ลักษณะผังของวัด มีทั้งผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสและสี่เหลี่ยมผืนผ้า คล้ายลักษณะของผังเมือง มีกำแพง และคูน้ำล้อมรอบ ๒-๓ ชั้น ส่วนใหญ่จะมีสระน้ำ ปุชนิยสถานที่สำคัญคือ เจดีย์ มณฑป ปรากฏ วิหาร และโบสถ์

๑/ ณีจ หิณูชีระนันท์, op. cit. หน้า ๖๖

การสร้างเจดีย์ในสมัยสุโขทัย นิยมสร้างพระธาตุเจดีย์ที่ใช้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ วัตถุประสงค์อาจจะมีเจดีย์ราย หรือเจดีย์เล็กๆ เพื่อใช้บรรจุอัฐิธาตุของพระสงฆ์ผู้ใหญ่ที่นับถือหรือของบุคคลที่เป็นประธานในตระกูลใหญ่ๆ ผังของวัดส่วนใหญ่จะใช้เจดีย์เป็นหลักหรือประธานของวัด ลักษณะของเจดีย์ที่พบมี ๓ รูปแบบคือ เจดีย์ทรงบัวตูมหรือทรงข้าวปั้น เจดีย์ทรงกลมแบบลังกาและเจดีย์ที่มีฐานสี่เหลี่ยมย่อมุม

มณฑปที่สร้างในสมัยสุโขทัย ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป โดยทั่วไปจะเป็นพระสี่อิริยาบถ และผังของวัดบางแห่งจะใช้เจดีย์เป็นหลักหรือประธานของวัด

ปราสาท จะมีลักษณะแตกต่างไปจากแบบขอม ในระยะแรกทรงปราสาทอาจจะเตี้ยคล้ายแบบขอม แต่ในระยะหลังทรงปราสาทจะมีทรงสูงขึ้น และตกแต่งด้วยลวดลายไทย มีวัดบางวัดที่ใช้ปราสาทเป็นหลักของวัด

วิหาร วัดในสมัยสุโขทัย จะนิยมสร้างวิหารมากกว่าโบสถ์ และจะมีขนาดใหญ่กว่าโบสถ์ นิยมสร้างแบบทึบไม่เจาะหน้าต่าง แต่จะเจาะเป็นซี่ลูกกรงที่ผนังตอนบน พอให้แสงสว่างเข้าข้างในได้ ที่เชิงผนังไม่นิยมลวดลายอย่างใด คงทำแต่เพียงลวดมัดเป็นเส้นๆ รองผนังทั้ง ๔ ด้าน มักจะทำอยู่ด้านหลังเจดีย์ ถ้าหากมีการสร้างโบสถ์ด้วยก็จะอยู่ด้านข้าง

โบสถ์ ไม่นิยมสร้างกันในสมัยสุโขทัย เพราะถือว่าไม่重要的事情สำหรับวัด จะมีอยู่บ้างในบางวัดและขนาดจะเล็กกว่าพระวิหาร ลักษณะอาคารจะมีรูปแบบเช่นเดียวกับพระวิหาร

ลักษณะการตั้งวัดในสมัยสุโขทัย ผิดแผกจากสมัยอยุธยาคือ วัดต่างๆ จะเรียงรายอยู่ในแนวเส้นตั้งอันเดียวกัน วัสดุที่ใช้กับสิ่งก่อสร้างทางด้านสถาปัตยกรรมจะเป็นศิลาแลง

ลักษณะชุมชน

ลักษณะของการตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับเส้นทางคมนาคม ไม่ว่าจะเป็นทางน้ำ หรือทางบก และอยู่กระจัดกระจายทั้งในเขตกำแพงเมืองและนอกเขต โดยเฉพาะพวกที่อยู่นอกกำแพงเมืองที่อยู่อาศัยจะกระจายกันอยู่ตามไร่นา ส่วนพวกที่อยู่ในเมือง ชุมชนหรือที่อยู่อาศัยของชาวเมืองส่วนมากจับกลุ่มอยู่ใกล้บริเวณริมแม่น้ำและใกล้วัด เป็นสำคัญ

ปัจจุบันปัญหาเรื่องการตั้งถิ่นฐานหรือชุมชนที่เข้าไปอยู่ปะปนกับโบราณสถานจนก่อให้เกิดการรุกราน ที่ทำกันเข้าไปประชิดโบราณสถาน หรือเฝ้าซากโบราณสถานทิ้งเพื่อปรับพื้นที่ เพื่อใช้ทำการเพาะปลูกนั้น เป็นการกระจายตัวที่ไม่เป็นทิศเป็นทางยากแก่การควบคุม ถ้าหากปล่อยให้เป็นอย่างนี้ การทำลายโบราณสถานก็จะไม่มีที่สิ้นสุด โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ทั้ง ๔ จังหวัดนี้ กำลังจะมีการฟื้นฟูและบูรณะโบราณสถานเพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยวและบางจังหวัดได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาล

ให้มีการพัฒนาอย่างเต็มที่ ฉะนั้น แรงดึงดูดให้มีผู้อพยพเข้ามาในพื้นที่บริเวณจึงมีแนวโน้มว่าจะสูงขึ้น และจะเป็นต้นเหตุของการเข้ามาบุกรุก บุกเบิกและยึดครอง เขตโบราณสถานเป็นที่อยู่อาศัยและที่ทำการต่อไป

ความสัมพันธ์ทางด้านศิลปและวัฒนธรรม

ศิริยะ ไกรฤกษ์^๑ (เคยกล่าวไว้ว่า) แบบของศิลปในกลุ่มชนที่มีขนบธรรมเนียม ศาสนา และประเพณี ตลอดจนประสบการณ์ในชีวิตที่คล้ายคลึงกันนั้น มักจะมีรูปแบบและชีวิตจิตใจที่เหมือนกัน เพราะเป็นแบบศิลปที่ได้รวบรวมเอาความรู้สึกรีกคิดของมวลชนที่อยู่ในสังคมหนึ่ง ในระยะเวลาหนึ่งและในสถานที่หนึ่ง

การพิจารณาความสัมพันธ์หรือเกี่ยวเนื่องของศิลปวัฒนธรรมของจังหวัดทั้ง ๔ ในเขตพื้นที่ศึกษานี้ สิ่งที่มองเห็นได้อย่างชัดเจนคือ ที่ตั้งของทั้ง ๔ จังหวัด เกาะกลุ่มกันอยู่ ลักษณะเช่นนี้ย่อมทำให้เราสามารถตีความหมายได้ว่า เมืองทั้ง ๔ เมืองนี้ในอดีตต้องมีการติดต่อกันอย่างแน่นอณ และศูนย์กลางของเมืองทั้ง ๔ จะอยู่ที่เมืองสุโขทัย ในตอนต้นศตวรรษ ลักษณะของการติดต่อกระทำกันได้ทั้งทางน้ำและทางบก สำหรับทางน้ำจะมาตามลำน้ำยมสายหนึ่งตั้งแต่ศรีสัชชาลัยผ่านสุโขทัย กงไกรลาสถึงบางระกำไปโพทะเลผ่านทิจิตร และมาตามลำน้ำน่านอีกสายหนึ่ง ผ่านเมืองทุ่งยั้ง จากคลองโพไปพิษณุโลกถึงนครสวรรค์ ส่วนทางบกจะใช้ถนนพระร่วงซึ่งเป็นคันดินใหญ่ มีระยะทางยาวติดต่อระหว่างสุโขทัย ศรีสัชชาลัยและกำแพงเพชรโดยที่สองข้างคันดินมีคูน้ำตลอดแนวทำให้เกิดประโยชน์ทางการชลประทาน วัตถุประสงค์ของการสร้างถนนพระร่วง สันนิษฐานว่าไม่ใช่แนวทางการคมนาคมโดยตรง เป้าหมายแรกที่ทำขึ้นคงเป็นคันดินกระจายน้ำเพื่อการเกษตรไม่ให้น้ำท่วมเวลาหน้าฝน และยังมีคลองข่อยส่งน้ำจากคูสองข้างถนนพระร่วง ภายหลังเมื่อชุมชนขยายตัวหน้าที่ของถนนพระร่วงจึงเป็นไปเพื่อการคมนาคมติดต่อเชื่อมโยงระหว่างชุมชนเมืองและชุมชนชนบท

ความสะดวกในเรื่องเส้นทางคมนาคมและการมีเขตแดนที่ประชิดติดกัน สามารถเป็นสื่อกลางที่ทำให้เกิดสัมพันธภาพระหว่างชุมชนไม่ว่าจะเป็นการติดต่อค้าขาย การแผ่อำนาจการปกครอง การสืบเนื่องทางพระพุทธศาสนา ศิลป ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมและด้วยเหตุที่สุโขทัยเป็นรัฐผู้นำ สันนิษฐานว่าจะเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ในยุคนั้น บรรดาแคว้นต่างๆ จึงได้ส่งทูตมาขอสมนทูตไปจากสุโขทัย ดังนั้น พุทธศาสนาจึงเป็นสื่อสำคัญที่ทำให้เมืองที่อยู่โดยรอบ

^๑/ศิริยะ ไกรฤกษ์, แบบศิลปในประเทศไทย, คัดเลือกจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติส่วนภูมิภาค (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๐) หน้า ๑๒

รับเอาคตินิยมทางพุทธศาสนาไปยึดถือปฏิบัติ และพุทธศาสนามีอิทธิพลทางด้านจิตใจ ที่ทำให้คนในสังคมมีความผูกพันรักรักใคร่ และยอมรับนับถือแนวทางปฏิบัติร่วมกัน พุทธศาสนาก่อให้เกิดรูปแบบของศิลปะที่เป็นแบบเฉพาะตัว สะท้อนให้เห็นชีวิต สังคมและสิ่งแวดล้อม ดังนั้น รูปแบบของศิลปกรรมในพื้นที่ทั้ง ๔ จังหวัด ที่มีส่วนที่ยอมรับนับถือกันนำไปเผยแพร่ บางแห่งอาจจะนำไปปรับปรุงให้เหมาะสมกับสภาพสังคม แต่ก็ยังมีส่วนที่แสดงให้เห็นลักษณะของต้นแบบศิลปกรรมนั้น

ในเขตพื้นที่ศึกษาทั้ง ๔ จังหวัดนี้ มิได้มีรูปแบบของศิลปกรรมท้องถิ่นแต่เพียงอย่างเดียว ยังมีการยอมรับนับถือเอารูปแบบของอิทธิพลของศิลปะมาจาก ลังกา ขอม และอยุธยา ซึ่งรูปแบบดังกล่าวอาจจะถูกดัดแปลงให้เข้ากับค่านิยมของสังคม หรือลอกเลียนแบบมาใช้ในสังคมนั้นๆ ดังนั้น อิทธิพลทางด้านศิลปกรรมจึงมีการถ่ายทอดและสืบเนื่องระหว่างเมืองต่างๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกัน ประชาชนในพื้นที่นี้ขนบธรรมเนียมประเพณีมีผลมาจากศาสนา ซึ่งต่างเคร่งครัดในประเพณีและความเชื่อที่คล้ายคลึงกัน โดยได้ยอมรับนับถือและนำไปปฏิบัติ จึงทำให้ขนบธรรมเนียมและประเพณีพื้นบ้าน ไม่แตกต่างกันมากนัก

ตารางที่ ๒๓ แสดงลักษณะของโบราณสถานในเขตพื้นที่ศึกษา

ลักษณะ	สุโขทัย	กำแพงเพชร	พิจิตร	พิษณุโลก
<u>วัด</u> <u>ลักษณะผัง</u>	<p>๑. ส่วนใหญ่จะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ผังอาคารใช้แกนตะวันออก-ตก เกือบทั้งหมด</p> <p>๒. มีกำแพง คูน้ำล้อมรอบ ๒ ชั้น มีสระน้ำซึ่งส่วนใหญ่ อยู่ทางทิศเหนือ</p> <p>๓. ศิลปกรรมแบบไทย ปนมุขมร ปนลังกา</p>	<p>๑. จะเป็นผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า</p> <p>๒. มีกำแพงก่อด้วยศิลาแลง ล้อมรอบโบสถ์ มีสระน้ำ อยู่หน้าวิหาร</p> <p>๓. ศิลปกรรมแบบสุโขทัยและแบบกำแพงเพชร</p>	<p>๑. ลักษณะคล้ายสี่เหลี่ยมจัตุรัสและสี่เหลี่ยมผืนผ้า</p> <p>๒. มีกำแพงล้อมรอบ</p> <p>๓. ศิลปกรรมแบบสุโขทัย ลพบุรีและอยุธยา</p>	<p>๑. ลักษณะสามเหลี่ยมมุมมน</p> <p>๒. ในยุคสุโขทัยมีคูน้ำคันดิน</p> <p>๓. ศิลปกรรมแบบสุโขทัย</p>
<u>ลักษณะสถาปัตยกรรม</u>	<p>๑. <u>เจดีย์</u> เป็นหลักของวัดอยู่ด้านหน้าวิหาร ทางทิศตะวันออก มี ๓ รูปแบบคือ</p> <p>ก. ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์</p> <p>ข. ทรงกลมบนฐานเขี้ยวและทรงกลมเป็นฐานกระดาน เช่นที่วัดตะกอนและวัดช้างล้อม</p> <p>ค. ทรงสูง โดยขยายหน้ากระดานให้ชันสูงขึ้น เช่นที่วัดศรีพิจิตร กิตติถวัลยาราม วัดสรศักดิ์</p> <p>๒. <u>มณฑป</u> อยู่ทางทิศเหนือเป็นหลักของวัด อยู่ด้านหน้าวิหาร</p>	<p>๑. <u>เจดีย์</u> เป็นหลักของวัดอยู่ทางทิศตะวันตก มี ๓ รูปแบบคือ</p> <p>ก. แบบบัวตูมหรือแบบทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ เช่นวัดเจดีย์กลางทุ่ง</p> <p>ข. แบบลังกา เช่นที่วัดหนองลังกาและวัดขุ่มกอเป็นต้น</p> <p>ค. มีฐานสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้ยี่สิบ เช่นที่วัดตึกพราหมณ์และวัดเจดีย์กลางทุ่งเป็นต้น</p> <p>๒. <u>มณฑป</u> เป็นที่ประดิษฐานพระสี่อิริยาบถหรือพระพุทธรูปหนึ่ง</p>	<p>๑. <u>เจดีย์</u> มีอิทธิพลของศิลปกรรมสมัยอยุธยา</p> <p>๒. <u>มณฑป</u> มีอิทธิพลของศิลปกรรมสมัยอยุธยา</p>	<p>๑. <u>เจดีย์</u> เป็นหลักของวัดที่ตั้งเจดีย์มีคูน้ำล้อมรอบ เช่นวัดอรัญญิก</p> <p>๒. <u>มณฑป</u> ทำตามแบบอิทธิพลศิลปะสุโขทัย</p>

ลักษณะ	สุโขทัย	กำแพงเพชร	พิจิตร	พิษณุโลก
	<p>๓. <u>ปราสาท</u> ทรงเตี้ย แบบขอมแต่มีลวดลายแบบไทย บางแห่งใช้เป็นหลักของวัด ส่วน บนที่เป็นตัวปราสาทและยอดปราสาท ก่อด้วยอิฐ ส่วนละเอียดของ โครงสร้างประกอบด้วยหินฉนวน</p> <p>๔. <u>วิหาร</u> มีขนาดใหญ่ สร้างแบบ ทับเจาะช่องหน้าต่าง เป็นลูกทรง จะอยู่ทางทิศตะวันออก ทิศเหนือ หรือทิศตะวันตก</p> <p>๕. <u>โบสถ์</u> สร้างแบบทับเจาะช่องหน้าต่าง แบบลูกทรง สมัยนี้ไม่ถือว่า โบสถ์มีความสำคัญ จึงมีขนาดเล็ก กว่าวิหาร</p>	<p>๓. <u>ปราสาท</u> ไม่มี</p> <p>๔. <u>วิหาร</u> มีกำแพงคูน้ำและ บ่อน้ำ ซึ่งบ่อน้ำจะอยู่ทาง ทิศเหนือของวิหารหรือทิศ ตะวันออกของพระอุโบสถ ส่วนตัววิหารจะหันไปทาง ทิศตะวันออก วิหารรุ่นแรก พื้นวิหารสูง เล็กน้อยส่วนรุ่น หลังยกฐานสูง ๑-๒ เมตร และสร้างวิหารลงบนฐานอีก ชั้นหนึ่ง ลักษณะทางด้านสถา ปัตยกรรมเช่นเดียวกับสุโขทัย</p> <p>๕. <u>โบสถ์</u> อยู่ด้านหน้าเจดีย์หัน หน้าไปทางทิศตะวันตกหรือ ทิศใต้ มีขนาดเล็กกว่าวิหาร รอบโบสถ์มีใบเสมาหินชนวน สลักด้วยลวดลาย</p>	<p>๓. <u>ปราสาท</u> พบที่วัดโพธิ์ ประทับช้าง</p> <p>๔. <u>วิหาร</u> มีคูน้ำล้อมรอบ มีอิทธิพลของศิลปกรรม สมัยอยุธยา</p> <p>๕. <u>โบสถ์</u> มีคูน้ำล้อมรอบ ลักษณะสถาปัตยกรรม แบบสุโขทัย</p>	<p>๓. <u>ปราสาท</u> มีวัดที่ใช้เจดีย์เป็นหลัก ของวัด เช่น วัดพระศรีรัตน มหาธาตุ สร้างตามแบบสมัย อยุธยาตอนต้นและปราสาทแบบ ขอมที่วัดจุฬามณี</p> <p>๔. <u>วิหาร</u> ใช้แบบอย่างสถาปัตยกรรม สมัยสุโขทัย เช่น พระวิหาร พระศรีรัตนมหาธาตุ</p> <p>๕. <u>โบสถ์</u> มีอิทธิพลของศิลปกรรม สมัยสุโขทัยตอนปลาย</p>

ลักษณะ	สุโขทัย	กำแพงเพชร	พิจิตร	พิษณุโลก
<p>เมืองโบราณ ลักษณะผัง เมือง</p>	<p>จะหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตกโดยจะอยู่ ทางด้านทิศตะวันออกของเจดีย์</p> <ol style="list-style-type: none"> ๑. มีทั้งรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสและ รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ๒. มีกำแพงและคูเมืองล้อม ๓ ชั้น ๓. มีวัดทั้งในและนอกกำแพง เมือง ๔. รูปแบบของเมืองได้รับ อิทธิพลมาจากมอญ เขมร และพุทธศาสนาลัทธิหินยาน ผสมกัน ๕. มีสระน้ำหรือตระพัง ๖. เขตอรัญญิก จะอยู่ทาง ด้านทิศตะวันตกของ เมือง 	<ol style="list-style-type: none"> ๑. มีลักษณะ เป็นรูปสี่เหลี่ยม ผืนผ้า ๒. มีกำแพงล้อมรอบ ๓. มีวัดทั้งในและนอก กำแพง เมือง ๖. เขตอรัญญิกจะอยู่นอก เมืองทางด้านตะวันออก ทิศเหนือ 	<ol style="list-style-type: none"> ๑. มีลักษณะ เป็นรูปสี่เหลี่ยม ผืนผ้า ๒. กำแพงดิน ๓. มีวัดสำคัญภายใน กำแพงเมือง ๓ วัด วัดนอกกำแพงเมือง เมืองจะอยู่ห่างไกล กันมาก ๖. เขตอรัญญิกมีลักษณะไม่ ชัดเจน 	<ol style="list-style-type: none"> ๑. มีลักษณะ เป็นรูปสี่เหลี่ยม ผืนผ้า ๒. มีคันดิน แต่ที่ประตูเมือง และบ้อมทำด้วยอิฐ ๓. วัดสำคัญจะอยู่ภายในกำแพง และวัดเล็กๆ อยู่นอกกำแพง เมือง ๖. เขตอรัญญิกอยู่ทางตะวันตก เฉียงเหนือ

ลักษณะ	สุโขทัย	กำแพงเพชร	พิจิตร	พิษณุโลก
ลักษณะเด่น	๑. มีวัดมหาธาตุเป็นศูนย์กลางของเมือง และวัดใหญ่จะอยู่นอกกำแพงเมือง ๒. วัดจะเรียงรายอยู่ในแนวเส้นตั้ง เดียวกันติดกับวัดในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่เรียงเป็นหน้ากระดาน ๓. กำแพงบางตอนเป็นอิฐและหิน	๑. วัดสร้างบนเนิน เช่น วัดช้างรอบ		๑. วัดสำคัญตั้งอยู่ท้ายเมือง ๒. มีถนนผ่ากลางพุ่งตรงไปสู่วัดสำคัญทางท้ายเมือง แล้วแยกออก ๒ ทางเมืองไปถึงหน้าวัด ๓. พระอารามอยู่คนละฟากกับพระราชวัง ๔. ฝั่งเมืองไม่มีหลักเกณฑ์ความเชื่อทางด้านศาสนา